

Politikai intézményrendszer
és csoportkülönbség:
az egyetemes állampolgárság
eszményének kritikája*

Az állampolgárság egyetemessé tételeét célul kitűző eszménynek köszönhetően a modern politikai életben lendületbe jöttek az emancipálódási törekvések. Amióta a polgárság állampolgári alapon egyenlő jogokat kezdett követelni, és megkérdőjelezte az arisztokrácia előjogait, a nők, a munkások, a feketék, a zsidók és még sokan mások mind arra törekednek, hogy állampolgári státushoz jussanak. A modern politikaelmélet kinyilvánította, hogy erkölcsi szempontból minden ember egyenlő. E kijelentés alapján az elnyomottakat képviselő társadalmi mozgalmak a törvény előtti egyenlőség mellett teljes jogú állampolgári státust is követeltek mindenki számára.

Állampolgárságot mindenkinek, és egyenlőséget minden állampolgár számára! A modern politikai szemléletmód általában azt feltételezte, hogy a mindenki számára elérhető állampolgárság egyetemes jellege abban nyilvánul meg, hogy az állampolgári státus felülemelkedik az egyéni sajátságokon és különbségeken. Bármilyen társadalmi- vagy csoportkülönbségek álljanak is fenn az állampolgárok között, bármekkora legyen is az egyenlőtlenség a polgári társadalom mindennapos élete során a jólét, a státus vagy a hatalom terén, az állampolgárság mindenki számára egyenlő státust biztosít a politikai közéletben. Amennyiben az egyenlőséget egyformaságnak tekintjük, az állampolgárságot pedig mindenkire kiterjeszthetőként határozzuk meg, említést kell tennünk az egyetemes állampolgárság fogalmának még legalább két értelmezési lehetőségéről: a) a sajátossal ellentétben általánosnak értelmezett egyetemességről; ez magába foglalja mindazt, ami közös az állampolgárokban, ellentétben azzal, amiben különböznek egymástól, és b) az azon törvények és szabályok összességéként tekintett egyetemességről, amelyek mindenki számára azonos tartalommal bírnak, és amelyeket mindenkire azonos módon alkalmaznak; olyan törvények és szabályok tartoznak ide, amelyek nincsenek tekintettel az egyéni- és csoportkülönbségekre.

* Iris Marion Young: Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship. *Ethics*, 99 (2) [1989], 250–274.

A 19. és 20. században lezajló dühödött, nemegyszer véres politikai küzdelmek során a kirekesztettek és hátrányosan megkülönböztetettek között sokan úgy gondolták, hogy a teljes körű állampolgárság – más szóval az egyenlő politikai és polgári jogok – elnyerése szabadságot és egyenlőséget is biztosít számukra. Ennek ellenére még napjainkban is, a 20. század végén, amikor a liberális kapitalista társadalmakban az állampolgári jogokat hivatalosan minden csoportra kiterjesztették, bizonyos csoportok úgy érzik, hogy másodrendű állampolgárként kezelik őket. Az elnyomott és kirekesztett csoportokat képviselő társadalmi mozgalmak körében az utóbbi időben felvetődött a kérdés, hogy az egyenlő állampolgári jogok kiterjesztése miért nem jár együtt a remélt társadalmi igazságossággal és egyenlőséggel. A válasz egyik vetülete erőteljesen marxista: az egyének és csoportok státusát leginkább meghatározó tevékenységek anarchikusak és oligarchikusak; a gazdasági élet nem áll kellő mértékben az állampolgárok befolyása alatt ahhoz, hogy kihatással legyen a csoportok egyenlőtlen státusára és a csoportokkal való egyenlőtlen bánásmódra. Magam is úgy vélem, ez egy helyes és fontos kórisme arra vonatkozóan, hogy az egyenlő állampolgári jogok miért nem szüntették meg az elnyomást, de jelen írásomban egy másik okra is felhívom a figyelmet, mely a politika és az állampolgárság fogalmának egy sokkal modernebb megközelítésben történő értelmezéséhez kötődik.

Maga az a tény, hogy kapcsolatot feltételezünk a mindenki számára megadható állampolgárság és az állampolgárság fogalmának másik két jelentése között (az azonos életvitel és az azonos bánásmódban való részesülés), önmagában problematikusnak bizonyul. Az elnyomottak érdekeit képviselő társadalmi mozgalmaknak köszönhetően ez a kapcsolat mára már meggyengült. Az említett mozgalmak büszkén felvállalják csoportosajátosságaikat, szembehelyezvén azokat az asszimiláció eszméjével. Mi több, azt is megkérdőjelezzük, hogy az igazságosság valóban minden esetben csak annyit jelentene, hogy a jog és a közpolitika mindenáron egyenlő bánásmódban részesíti a különböző csoportokat. Ennek következtében kialakulófélben van a *differentiált* állampolgárság fogalma, amely alkalmasnak tűnik arra, hogy mindenki számára elérhetővé tegye a teljes körű állampolgárság elnyerését, és biztosítsa annak lehetőségét, hogy bárki élhessen állampolgári jogaival.

Jelen írásomban amellettt érvelek, hogy a mindenki befogadásaként és a részvételi lehetőség mindenki számára való biztosításaként felfogott egyetemes állampolgárság fogalma egyáltalán nem áll összefüggésben, sőt, össze sem egyeztethető az egyetemességnek a modern politikai eszme-futtatások során használatos másik két értelmezésével: a túlnyomó többségként, valamint az egyenlő bánásmódként értelmezett egyetemességgel. Először is, az az eszme, mely szerint az állampolgári megnyilvánulások olyan közös akaratot hoznak létre vagy juttatnak kifejezésre, mely túlmutat a csoporthoz tartozás, a helyzet és érdek szülte egyéni indíttatású nézetkülönbségeken, lényegé-

ben kizárja azokat a csoportokat, amelyeket kívülről úgy ítélnék meg, hogy képtelenek magukévá tenni az általános álláspontot. Az egységes akarat kifejezésre juttatásaként értelmezett állampolgárság gondolata tulajdonképpen az állampolgárok homogenizálódását segíti elő. Így hát, amennyiben a viszonylagosított állampolgárság hívei kitartanak a közakarat és a közös életvitel eszméi mellett, lényegében ők is ugyanúgy a kirekesztést és a homogenitást támogatják. Ám amennyiben mindenkit befogadunk, és biztosítjuk számukra a közvitákon, valamint a döntéshozásban való részvétel lehetőségét, úgy vélem, megoldást kell találnunk jó néhány, a csoportképvisellel kapcsolatban felmerülő problémára. Továbbá, ha a csoportok között adottságbeli, kulturális, értékrendbeli és viselkedésbeli különbségek állnak fenn, és némelyek közülük privilegizált helyzetben vannak, az egyenlő bánásmód elvéhez való szigorú ragaszkodás tulajdonképpen az elnyomás és a hátrányos megkülönböztetés fenntartását eredményezi. Ahhoz, hogy mindenkit befogadhassunk, és biztosíthassuk számukra a társadalmi és politikai intézményekben való részvétel lehetőségét, a csoportkülönbségeket figyelembe vevő különleges jogok bevezetése válik szükségessé, amelyek tekintettel vannak a csoportkülönbségekre, hogy ezáltal elejét lehessen venni az elnyomásnak és a hátrányos megkülönböztetésnek.

1. A túlnyomó többség akaratérvényesítéseként felfogott állampolgárság

A kapitalista jóléti társadalmat a kortárs politológusok egy része politikamentesnek tartja. Az érdekcsoport-pluralizmus, mely ezt a társadalmat jellemzi, a magánszférába utalja a politikai célkitűzések megvalósítására irányuló stratégiák kidolgozását, és háttértárgyalások, valamint független szabályozó ügynökségek és csoportok hatáskörébe irányítja át azokat. Az érdekcsoport-pluralizmus fragmentálja a politikai célkitűzéseket és az egyéni érdekeket egyaránt, megnehezítve ezáltal a vitatott kérdések egymáshoz viszonyítását és a fontossági sorrendek felállítását. A fragmentált és privatizált jellegű politikai viszonyok az erősebb érdekek érvényre jutását segítik elő.¹

¹ Theodore Lowi klasszikusnak számító, az érdekcsoport-liberalizmus privatizált műveleteiről szóló elemzése máig jellemző az amerikai politikára; lásd *The End of Liberalism*. Norton, New York, 1969. Újabb elemzéseket nyújt Jürgen Habermas: *Legitimation Crisis*. Beacon, Boston, 1973; Claus Offe: *Contradictions of the Welfare State*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1984; John Keane: *Public Life in Late Capitalism*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1984; Benjamin Barber: *Strong Democracy*. University of California Press, Berkeley, 1984.

Válaszul a politikai viszonyok magánszférába utalására sokan a közélet megújítására és az állampolgári erények melletti újbóli elköteleződésre szólítanak fel. A demokrácia számára elengedhetetlenül szükséges, hogy a jóléti vállalati társadalmak polgárai felébredjenek privatizált fogyasztói álmukból, kiálljanak a mások irányítására maguknak kizárólagos jogot formáló szakavatottak elé, és közös erővel, aktív viták során közös megegyezésre törekedve kézbe vegyék saját életük és intézményeik irányítását.² A részvételi demokrácia intézményeiben az állampolgárok aktiválják és továbbfejlesztik passzív formában már birtokukban lévő érvelési-, szocializálódási- és vitakészségüket; továbbá kimozdulnak egyéni létezési formájukból, hogy megszólítsanak másokat, és figyelembe véve meg tiszteletben tartva a méltányosságot, szembenézzenek velük. Sokan, akik az állampolgárság erényeit szembehelyezik a politikának a jóléti kapitalista társadalomban tapasztalható privatizálásával, Machiavelli – vagy még inkább Rousseau – polgári humanizmusát tekintik modellértékűnek a kortárs közélet számára.³

Több ponton is egyetértek e szerzőkkel. Elfogadom egyrészt azt a nézetüket, hogy privatizált és fragmentált jellegének betudhatóan az érdekcsoport-pluralizmus főként a vállalati, katonai és más befolyásos érdekek érvényesülését segíti elő. Egyetértek velük abban is, hogy a demokratikus folyamatok számára szükséges az érdemi közviták intézményesítése. Ám komoly problémákba ütközünk, amennyiben kritikus mérlegelés nélkül modellértékűnek fogadjuk el a modern politikai gondolkodás hagyománya által ránk örökített közpolgári eszményeket.⁴ Az az ideális közszféra, amely az állampolgárságnak a többségi akarat, valamint az egyéni különbségeken túlmutató, minden polgár számára közös érdek vagy álláspont kifejezésre juttatásaként való felfogása eredményeként jött létre, tulajdonképpen a polgárok homogenitás-igényének egyik megnyilvánulási formája. Még a múlt században is

² Egy nemrég megjelent, kiemelkedő jelentőségű írás az ilyen jellegű demokrácia erényeit és a létrejöttéhez szükséges feltételeket veszi számba. Lásd Philip Green: *Retrieving Democracy*. Rowman & Allanheld, Totowa, New Jersey, 1985.

³ Barber és Keane egyaránt modellértékűnek tekinti a Rousseau-i értelemben vett polgári tevékenységet a részvételi demokrácia számára. Hasonló álláspontot képvisel Carole Pateman is klasszikus művében: *Participation and Democratic Theory*. Cambridge University Press, Cambridge, 1970. (Pateman álláspontja azóta persze változott.) Lásd még James Miller: *Rousseau: Dreamer of Democracy*. Yale University Press, New Haven, Connecticut, 1984.

⁴ A közpolgári erények magasztalása során gyakran hivatkoznak az ókori polisz modelljére; lásd Murray Bookchin: *The Rise of Urbanization and the Decline of Citizenship*. Sierra Club Books, San Francisco, 1987. Jelen írásomban azonban csak a modern politikai gondolkodással kapcsolatos álláspontom kifejtésére szorítkozom. A viták során a görög polisz gyakran a távoli múltba vezetett kezdetek mítoszaként jelenik meg; úgy tekintik, mint egyfajta paradicsomot, ahonnan kiűztünk, és ahová visszatérni vágyunk, ezért is emlegetik olyan sokszor a polgári humanizmus modern eszméi kapcsán.

általánosan elfogadottnak tartották a másnak minősített csoportok kiközösítését. Bár mára már nem annyira szembetűnő a közös akarat megtestesítőjeként felfogott, univerzalista szempontok szerint meghatározott közszféra kirekesztő jellege, a jelenséggel mindenképp számolni kell.

A polgári republikánizmusra épülő hagyomány ellentétben áll Hobbes vagy Locke individualista szerződéselméletével. Míg a liberális individualizmus az államot szükséges eszköznek tekinti arra, hogy konfliktus esetén közvetítsen, és olyan intézkedéseket hozzon, amelyek lehetővé teszik az egyén számára, hogy személyes érdekeinek megfelelően, szabadon cselekedhessen, a republikánus hagyomány a szabadságot és az önrendelkezést az állampolgári státussal együtt járó közösségi tevékenységek közé sorolja. A nyilvános vitákon és a közös döntéshozatalban való részvétel révén az állampolgárok felülemelkednek saját, önös érdekeik által vezérelt életükön és egyéni érdekeik érvényesítésére irányuló törekvéseiken, azzal a céllal, hogy közös álláspontra jussanak. E közös álláspontból kiindulva elkezdődhetnek a közjó meghatározását célzó egyeztetések. Az állampolgárság az emberi élet egyetemességének egyik megnyilvánulási formája, és így az egyéni szükségletek, érdekek és vágyak heteronóm szférájával ellentétben a racionalitás és a szabadság körébe tartozik.

Az állampolgárságnak a sajátossal szemben egyetemesként, a differenciálttal szemben általánosként történő meghatározása önmagában nem indokolja a teljes körű állampolgári státus minden egyes csoportra való kiterjesztését. Sőt, a modern republikánusok közül többen is éppen ezzel ellentétes véleményt fogalmaznak meg. Bár dicsőítik az emberiség egyetemességének megnyilvánulási formájaként tekintett állampolgári erényeket, egyeseket tudatosan kizárnak az állampolgári közösségből arra hivatkozva, hogy nem tudják elfogadni az általános álláspontot, vagy befogadásuk a közösség szétzilálásához és megosztásához vezetne. A közjó, a közakarat, a nyilvános közélet és más hasonló eszmények mind egy homogén polgári közösség kialakítását szorgalmazzák.

A feministák főleg arra szeretnék választ kapni, hogy a polgári közösséget a testvériséggel kapcsolatba hozó diskurzus mennyivel több pusztá metaforánál. Mivel a modern államot és a közszférában megnyilvánuló állampolgári státust férfiak hozták létre, főleg a férfiak élettapasztalatából származó értékeket és normákat ruházták fel az „egyetemes” jelzővel. Ilyenek például a katonai értékrend elemeként számon tartott értékek, mint a becsület és a homoerotikus bajtársiasság, a független résztvevők között tapintatos hangnemben lebonyolított üzleti tárgyalások és a tisztességes üzleti verseny, vagy a higgadt megfontoltság vezérelte, indulatmentes eszmecserek.

Sokan a közszférában való részvétel egyetemességéeként értelmezett állampolgárság felmagasztalásában nem látnak egyebet, mint a férfiak nemi különbségek előli menekülésének egyik megnyilvánulási formáját, mely

lényegében nem más, mint a nők által képviselt természettől való függőség és erkölcsi felfogás, valamint egy, a férfiakétól különböző, teljes egészében meg nem értett létezési forma elismerése előli menekülés.⁵ Így az állampolgárság mellett létrejött közszféra egyetemessége és az egyéni érdek sajátossága közötti ellentét összerosódott az értelem és az érzelem, valamint a férfi és a nő közötti ellentéttel.

A polgári világban elfogadott erkölcsi munkamegosztás határt von az értelem és az érzelem közé; a férfiasságot az értelemmel, a nőiességet az érzellemmel, a vágyakkal, valamint a testi igényekkel és szükségletekkel azonosítja. A férfiúi erény és az állampolgári státus által képviselt közösségi értékek felmagasztalása (mint a függetlenség, az általánosság vagy a higgadt megfontoltság) azt eredményezte, hogy az indulatok, az érzelmek, a testi igények és szükségletek a családi magánszférára korlátozódtak.⁶ Ezért a nők kizárása a túlnyomó többség által alakított közszféra számára alapvető fontossággal bír, mivel a nőket főleg a magánszféra foglalkoztatja, és hiányzik belőlük a jó állampolgárra jellemző függetlenség és higgadt megfontoltság.

Rousseau társadalmi modelljében a nők nem kapnak szerepet a közszférára alakításában, mivel az érzelmek, vágyak és a test gondozása hárul rájuk. Ha a vágyak, a testi igények és szükségletek kielégítését célzó elvárások válnának a közviták mozgatórugójává, az a nyilvános tanácskozás ellehetetlenedéséhez és egységének fragmentálódásához vezetne. Mi több, fontos, hogy a nő föltéti dominancia az otthoni privát szférán belül is megnyilvánuljon, mivel a rájuk jellemző veszedelmes, heterogén nemiséget mindenképp az erény és a házasság élet kötelékén belül kell tartani. A nőket erényes életmódra kötelezve megőrizhetjük minden család önálló egységét, és elejét vehetjük a törvénytelen gyermekek okozta káosznak és vérkeveredésnek. Az erényes, bezárkózott életmódot folytató nő a maga során figyelemmel kíséri a férfi vágyait, és erkölcsi nevelés révén mérsékli annak mindig kitörésekre kész indulatait. A férfi nő utáni vágya azt a veszélyt hordozza magában, hogy összezúzza és szétszórja az egyetemesség, valamint az ésszerűség elvén működő közszférát, és elmossa a köz- és magánszféra között húzódo határt. A szükségletek, vágyak és érzelmek által meghatározott magánszféra őrzőjeként a nőnek meg kell bizonyosodnia arról, hogy a férfi indulatai nem bomlasztják fel az érte-

⁵ Hannah Pitkin Machiavelli írásainak olvasatára támaszkodva aprólékos és részletekbe menő elemzést nyújt a nemi különbségek előli menekülésként felfogott polgári közösségi erényekről; lásd *Fortune Is a Woman*. University of California Press, Berkeley, 1984. Carole Pateman legújabb írásai is hasonló szemszögből elemzik a jelenséget; lásd többek között: *The Social Contract*. Stanford University Press, Stanford, California, 1988; továbbá Nancy Hartsock: *Money, Sex and Power*. Longman, New York, 1988. 7. és 8. fejezet.

⁶ Lásd Susan Okin: Women and the Making of the Sentimental Family. *Philosophy and Public Affairs*, 11/1982, 65–88. Lásd még Linda Nicholson: *Gender and History: The Limits of Social Theory in the Age of the Family*. Columbia University Press, New York, 1986.

lem képviselte egyetemességet. A nő által melegen tartott családi tűzhely olyan erkölcsi rendezettséget képes fenntartani, mely mérsékli a partikularista üzleti és kereskedelmi szféra birtokvágytól vezérelt érdekhajhász megnyilvánulásait, mert akárcsak a nemiség, a versenyszellem is magában hordozza a fennálló társadalmi és politikai rend szétzilálásának veszélyét.⁷

Nem szabad viszont megfeledkeznünk arról sem, hogy az egyetemes állampolgárság túlnyomó többségként való meghatározása következtében a nőkön kívül más csoportok is háttérbe szorultak. Az európai és amerikai republikánusok nem találtak lényeges ellentmondást a bizonyos csoportok kirekesztésén alapuló egyetemes állampolgárság hirdetésében, mivel a mindenki számára egyforma állampolgári státus eszméje a gyakorlatban az állampolgárok egyformaságát előfeltételezte. A fehér bőrű férfiak által dominált polgári társadalom ésszerűnek, mértékletesnek és tisztának tartotta a republikánusok által gyakorolt erényeket, amelyek képesek ellenállni a szenvedélynek és a fényűzésre serkentő vágyaknak, lehetővé téve az egyén számára, hogy a közjó érdekében felülemelkedjen saját vágyain és szükségletein. Mindennek eredményeképpen a szegényeket és a bérmunkásokat kizárták a polgári körökből, azzal az ürüggyel, hogy ezek az emberek túlságosan a szükségletek befolyása alatt állnak ahhoz, hogy a közösséget szolgáló álláspontot alakíthassanak ki. Ebből a szempontból az amerikai alkotmány megalkotói sem voltak egyenlőségpártibbak az európaiaknál; tudatosan igyekeztek leszűkíteni a munkásosztály lehetőségeit a közszférában való szereplésre, mivel attól tartottak, ha nem így járnak el, csorbulhat a közérdek iránti elkötelezettség.

A korai amerikai republikanizmus e képviselői meglehetősen egyértelműen kifejezésre juttatták az állampolgárok közötti homogenitás szükségességét, mivel attól tartottak, hogy a csoportkülönbségek a közös érdek iránti elhivatottság aláaknázásához vezetnek. Ez azzal a következménnyel járt, hogy a feketék, az indiánok, később pedig a mexikóiak és a kínaiak jelenlétét is olyan veszélyelemként fogták fel az országra nézve, amelyre csak az asszimiláció, a megsemmisítés vagy a dehumanizáció szolgálhat megoldásként. E

⁷ A Rousseau nőkkel kapcsolatos álláspontját elemző írások közül említést érdemel Susan Okin: *Women in Western Political Thought*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1978; Lynda Lange: Rousseau: Women and the General Will. In Lorenne M. G. Clark – Lynda Lange (eds.): *The Sexism of Social and Political Theory*. University of Toronto Press, Toronto, 1979; Jean Bethke Elshtain: *Public Man, Private Woman*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1981. 4. fejezet. Mary Dietz szellemes kritikát fogalmaz meg a politikaelmélet kapcsán Elshtain által kialakított „maternalista” álláspontról. Eközben azonban, úgy tűnik, a polgári közösség olyan egyetemes eszménye mellett foglal állást, mely alapján a nők felülemelkednek sajátos érdekeiken, és mintegy általánosulnak; lásd: *Citizenship with a Feminist Face: The Problem with Maternal Thinking*. *Political Theory*, 13/1985, 19–37. Rousseau nőkről alkotott véleményéről lásd még Joel Schwartz: *The Sexual Politics of Jean-Jacques Rousseau*. University of Chicago Press, Chicago, 1984.

három lehetőség több kombinációját ki is próbálták, de a fenti csoportok egyenlőnek való elismerése soha nem jött számításba. Még a republikánizmus atyjaként ismert Jefferson is vadaknak, indulatosaknak írta le a feketéket és a rézbőrűeket; a nőekkel kapcsolatban pedig attól tartott, hogy amennyiben kikerülnek a családi szférából, óhatatlanul fékevesztetté és pénzsóvárrá válnak. Az erkölcsös, civilizált republikánus életmódot ezzel a visszahúzó, műveletlen vággyal állították szembe, mely szerintük a nők és a nem fehér bőrűek jellemvonása.⁸ Hasonló volt a kirekesztés logikája Európában is; ott főleg a zsidókra összpontosult.⁹

A kirekesztés nem véletlenszerűen ment végbe a republikánus társadalomban, és nem is volt összeegyeztethetetlen az egyetemes állampolgárság e gondolkodók által megfogalmazott értelmezésével. Lényegében a közösségi- és a magánszféra közötti kettősség egyenes következményeként kell felfogni, ahol a közszférát a többség uralmaként határozzák meg, melyen belül a sajátosnak csak másodlagos szerep jut, míg a magánszférát a sajátosságok megnyilvánulási területének tekintik, amelyben az érzelem, az együvé tartozás, a szükségletek és a testiség dominál. Amíg ez a kettősség fennáll, az állampolgárság fogalmának a nőkre, a munkásokra, a zsidókra, a feketékre, az ázsiaiakra, az indiánokra, a mexikóiakra és más egykor kirekesztett csoportokra való kiterjesztése olyan homogenitást igényel, mely elnyomja a közösségen belüli csoportkülönbségeket, és gyakorlatilag arra készlet, hogy az egykoron kirekesztett csoportokat a kiváltságosaktól származó és általuk meghatározott normák szerint ítéljék meg.

Az érdekcsoport-liberalizmusról kritikákat író azon gondolkodók, akik szükségesnek tartják a közösségi élet megújítását, minden bizonnyal egyetlen csoporttól vagy nagykorú személytől sem akarják megtagadni a lehetőséget az állampolgári jogok gyakorlására. Ők lényegében demokraták, és meg vannak győződve arról, hogy csak úgy születhetnek bölcs és igazságos döntések, csak úgy alakulhat ki egy olyan politikai intézményrendszer, amely nem gátolja, hanem ellenkezőleg, bővíti a polgárok számára elérhető lehetőségeket és javítja egymáshoz való viszonyukat, ha minden egyes polgár számára biztosított a politikai életben való részvétel lehetősége. Ennek ellenére az a tény, hogy a részvételi demokrácia képviselői számára a túlnyomó többség és a közösségi értékek elsődleges fontossággal bírnak, azt a veszélyt hordozza magában, hogy ezáltal háttérbe szorulhatnak az állampolgárok közötti különbségek.

⁸ Lásd Ronald Takaki: *Iron Cages: Race and Culture in the 19th Century America*. Knopf, New York, 1979. Don Herzog más korai amerikai republikánusok kirekesztéshez vezető előítéleteit is tárgyalja. Lásd Don Herzog: Some Questions for Republicans. *Political Theory*, 14/1986, 473–493.

⁹ George Mosse: *Nationalism and Sexuality*. Fertig, New York, 1985.

Az alábbiakban Benjamin Barber *Strong Democracy* című könyvére hivatkozom, mely meggyőző erejű, konkrét leírást nyújt a részvételi demokrácián belüli folyamatokról. Barber felismeri, hogy a demokratikus közösséget védelmezni kell a szándékos és véletlen csoportkizárásoktól, de semmit sem javasol arra vonatkozóan, hogy hogyan lehetne mindenkit befogadni és mindenki számára biztosítani a nyilvános szférában való részvételt. Ugyanakkor határozottan elutasítja azokat az elméleteket, amelyek az érzelmi töltettől megtisztított politikai diskurzusmodellek mellett érvelnek. Mindez arra enged következtetni, hogy Barber – a 19. századi republikánus gondolkodókkal ellentétben – nem tart a többség és az ésszerűség elve alapján rendezett közszférának a vágy és a testiség általi szétzilálhatóságától. Viszont fenntartja a polgári közösség fogalmának túlnyomó többségként való meghatározását a csoportaffinitással, valamint az egyéni szükségletekkel és érdekekkel szemben. Világosan különválasztja az állampolgári jogok érvényesítésének teret adó közszférát a sajátos azonosságtudat, a szerepek, a csoporthoz való tartozás és érdekek által jellemzett magánszférától. Az emberek társadalmi azonosságtudata korántsem merül ki az állampolgári státus megélésében, ám egy erős demokráciában erkölcsi elsőbbséget élvez minden más társadalmi tevékenységgel szemben. Fontos, hogy az egyéni érdekek hajszolása, valamint a különböző csoportok követeléseinek érvényre juttatását célzó nyomásgyakorlás a közsféra által meghatározott közösség és a közösen kidolgozott elképzelések keretén belül történjék. Ezek alapján világossá válik, hogy a részvételi demokrácia Barber megközelítésében is a közérdek által meghatározott nyilvános szféra, valamint az egyéni érdekek és elkötelezettségek által jellemzett magánszféra közötti ellentétben alapul.¹⁰

Bár egyaránt elismeri a többségi szabályon alapuló eljárások és a kisebbségi jogvédelem különböző formáinak szükségességét, Barber mégiscsak azt állítja, hogy „az erős demokrata a megosztás minden formáját helyteleníti, és a többségek létét a kölcsönösség kudarcának tekinti” (207.). Úgy véli, hogy egy állampolgári közösség „önálló létét meghatározó tulajdonságai az alapító tagok közös értékrendjén alapulnak” (232.); következésképpen a polgároknak felül kell emelkedniük egyéni szükségleteiken és elvárásaikon, és fel kell ismerniük azt, hogy „mindannyian egy erkölcsi testet alkotunk, melynek létezése az egyéni szükségletek és elvárások egy mindenki számára elérhető, közös, egységes jövőképpé való rendezésétől függ” (224.). Ezt a közös jövőképet nem felülről erőltetik rá az egyénekre, hanem közös munka és megbeszélések eredményeképpen kerül kidolgozásra. Ám Barber közös tervekre vonatkozó elképzelései bizonyos rejtett részrehajlásokat is feltárnak: „Akár egy csapat játékosai vagy a katonák a háborúban, a közös fronton politizáló

¹⁰ Barber: i. m., 8. és 9. fejezet. A továbbiakban a zárójelben lévő oldalszámok erre a könyvre vonatkoznak.

emberek olyan köteléket alakíthatnak ki egymás között, melyhez hasonlót soha nem tapasztaltak életük során, míg el nem kezdték közös tevékenységüket. Ez a kötelék, mely a közös eljárásokra, a közös munkára és a közösség sikerét célul tűző, együttesen felvállalt feladatokra fekteti a hangsúlyt, sokkal inkább szolgálja az erős demokráciát, mint a monolitikus célkitűzések és azok hozadékai.” (244.)

Amennyiben az egyetemes állampolgárság megvalósítására tett kísérleteink során olyan eszményeket fogadunk el, amelyek a közösséget az egyedséggel ellentétben az általánosság és a mássággal ellentétben az egyformaság megtestesülésének tekintik, mindig is hajlamosak leszünk bizonyos csoportok kirekesztésére vagy hátrányos megkülönböztetésére, még akkor is, ha azok hivatalosan a többséggel egyenlő állampolgári jogokat élveznek. A közzféra egyetemesként való felfogása és ennek következtében a sajátosság magánszférába utalása a homogenitást a társadalmi részvétel egyik alapvető feltételévé teszi. Az állampolgári jogok gyakorlása során minden polgár köteles ugyanazt az egyéni érdekeken, perspektívákon és tapasztalatokon túlmutató, általános álláspontot felvállalni.

Ám a dolgok ilyen pártatlan, átfogó perspektívából történő szemlélése nem több mítoszról.¹¹ Az emberek a közügyeket óhatatlanul és igen helyesen saját helyzeti tapasztalataik és a társadalmi viszonyokra való rálátásuk függvényében ítélik meg. Különböző társadalmi csoportoknak különbözőek az igényeik, más a kultúrájuk, a történelmük, mások a tapasztalataik, eltérő módon értékelik a társadalmi viszonyokat, és mindez meghatározó erővel bír arra vonatkozóan, hogy egyes csoportok hogyan értelmezik a különböző irányelvek elfogadására tett javaslatokat, milyen végkimenetelt jósolnak azoknak, és hogyan fogalmazzák meg politikai álláspontjukat. A politikai jelenségek különböző interpretációi nem csupán – és nem is elsősorban – eltérő érdekek vagy érdekellentétek mentén jönnek létre. A csoportok nemcsak saját érdekeik érvényesítése során értelmezik eltérő módon a jelenségeket, hanem akkor is, ha igazságosan kívánnak eljárni. Azokban a társadalmakban, ahol egyes csoportok kiváltságosak, mások pedig elnyomottak, az olyan politika, amely az állampolgári státusra hivatkozva egy általános álláspont elfogadása érdekében elvárja az emberektől, hogy tekintsenek el személyes hovatartozásuktól és tapasztalataiktól, lényegében a kiváltságosak előjogainak megszilárdítását segíti elő, mivel az egységesített közzsférában a kiváltságosak könnyebben érvényt tudnak szerezni érdekeiknek, és egyben hajlamosak más csoportok háttérbe szorítására és elhallgattatására.

¹¹ Egy másik írásomban részletesebben taglalom ezt a gondolatot; lásd Iris Marion Young: *Impartiality and the Civic Public: Some Implications of Feminist Critiques of Moral and Political Theory*. In Seyla Benhabib – Drucilla Cornell (eds.): *Feminism as Critique*. Polity Press, Oxford, 1987, 56–76.

Barber szerint egy felelős gondolkodású állampolgárnak felül kell emelkednie személyes hovatarozásán, elkötelezettségén és igényein, mert ha mindenki csak személyes érdekeit tartja szem előtt, a nyilvános szféra működéséptelenné válik. Ezen a ponton Barber összetéveszti a pluralitást a privatizációval. Az érdekcsoport-pluralizmus – melyet más szerzőkhöz hasonlóan ő maga is kritikával illet – valóban egyfajta egoista, öncélú magatartást intézményesít a politikai folyamatok kapcsán, illetve egy olyan kép kialakításához járul hozzá a hiánycikkéért és előjogokért folyó politikai versenyben részt vevő pártokról, mely szerint azok egyedüli célkitűzése abban áll, hogy minél nagyobb nyereségre tegyenek szert, és ezért szükségtelen figyelniük a külön álláspontot képviselő csoportokra és érdemben megfontolniuk azok követeléseit. Az érdekcsoportok közötti egyeztetések általában a nyilvánosság kizárásával zajlanak, és gyakran e tárgyalások végkimenetele sem publikus; nem kerülnek nyilvánosságra, és megvitatásukra sem kerül sor olyan fórumon, ahol minden érintett fél kifejthetné az álláspontját.

Ez az egyéni nyereség érdekében lebonyolított magánjellegű egyeztetések sorozataként tekintett magánszféra nem tévesztendő össze a pluralitással, amely nem más, mint különböző csoporttapasztalatok, csoporthoz-tartozások és elkötelezettségek összessége, és amely minden nagyobb társadalomban fellelhető. Az egyén megőrizheti csoportidentitását, és a társadalmi eseményekkel kapcsolatban csoportspecifikus hatások által befolyásolt álláspontot alakíthat ki, ám ezzel együtt fogékony maradhat a közösségi problémák iránt olyan értelemben, hogy nemcsak a saját nyereségvágya foglalkoztatja, hanem mások követeléseit felé is nyitott marad. A közösséget érintő javaslatok megvitatása során nemcsak lehetséges, hanem egyenesen szükséges távol tartanunk magunkat hirtelen vágyainktól és zsigerből jövő reakcióinktól. Ám így sem várhatjuk el a polgároktól, hogy feladják hovatarozásukat és helyzeti, személyes tapasztalataikat. A következő részben bővebben kifejtem, hogy a legjobb megoldás arra, hogy pártatlanság színlelése nélkül fenntarthatjuk ezt a kritikus távolságot az, ha a különböző csoportok számára lehetővé tesszük, hogy nyilvános vitákon hallassák hangjukat, és ismertessék a többségtől eltérő álláspontjukat.

Nem volna szerencsés, ha a közélet újrapolitizálása során egy olyan egységesített közsféra jönne létre, amelyben a közéletet érintő problémák és a közjó megvitatása érdekében a polgároknak le kellene mondaniuk csoporthoz tartozásukról, múltjukról és sajátos igényeikről. Az egységet célzó ilyenfajta törekvések csak elrejtik, de nem szüntetik meg a különbségeket, és hajlanak arra, hogy bizonyos álláspontokat ne engedjenek a nyilvánosság elé.¹² A túlnyomó többség akaratervényesítéseként értelmezett efféle egyetemes állampolgárság helyett az állampolgárság fogalmának egyfajta csoportkü-

¹² Lásd Pateman írását a feminizmusról és a részvételi demokráciáról.

lönbségre épülő megközelítésére és heterogén közszférára van szükség. Egy heterogén közszféra nyíltan elismeri a különbségeket, és elfogadja azok felszámolhatatlanságát; más szóval belátja, hogy egy adott történelmi tudattal és nézőponttal rendelkező személy soha nem fogja teljes mértékben megérteni és elfogadni egy más csoporton belül kialakult nézőpontot és történelmi tudatot képviselő személy álláspontját. Ennek ellenére a társadalom haladásának elősegítése iránt érzett elhivatottság és annak felismerése, hogy a haladás csak a főbb irányelvek meghatározása révén valósulhat meg, képes áthidalni a különbségeket, és így a csoportok között létrejöhet a kommunikáció.

2. A csoportképviseletként felfogott differenciált állampolgárság

Egy New England állambeli városi közgyűlés működéséről írt tanulmányában Jane Mansbridge arról értekezik, hogy a nők, a feketék, a munkásosztály és a szegények általában ritkábban vesznek részt a város vezetésében, és érdekképviselőik is kevésbé hatékonyak, mint a fehéreké, a középosztálybeli szakembereké és a férfiaké. Bár minden állampolgárnak jogában áll részt venni a döntéshozatalban, vannak csoportok, amelyek álláspontja és tapasztalatai több okból sem kerülnek nyilvánosság elé. A középosztálybeli fehér férfiak másoknál gyakrabban vállalnak vezetői funkciót, nagyobb rutinjuk van a meggyőző érvelésben; az anyáknak meg az idős embereknek viszont nehezebb eljutniuk a gyűlésekre.¹³ Amy Gutmann is arról ír, hogy a részvételi demokráciára jellemző struktúrák hajlamosak elhallgattatni a hátrányos helyzetű csoportok hangját. Példaként a közösségi ellenőrzés alatt álló iskolákat említi. Több városban is megfigyelték, hogy ezekben az iskolákban a demokrácia erősödésével együtt erőteljesebbé vált a szegregáció is, mivel a kiváltságos helyzetben lévő, magukat árnyaltabban kifejezni képes fehérek sikeresebben tudták érvényre juttatni saját alapvető érdekeiket a feketék azon jogos követelésével szemben, hogy egy integrált rendszerben egyenlő bánásmódot biztosítsanak mindenki számára.¹⁴ Az ehhez hasonló esetek mind azt igazolják, hogy ha a részvételi demokrácia struktúrái az egyetemesség és az egyneműség fogalmával határozzák meg az állampolgárságot, hajlamosak újraképezni a fennálló csoportelnyomást.

Gutmann szerint az a tény, hogy a demokratizálódással együtt az elnyomás is megjelenik, arra utal, hogy a politikai egyenlőség beteljesedése előtt

¹³ Jane Mansbridge: *Beyond Adversarial Democracy*. Basic Books, New York, 1980.

¹⁴ Amy Gutmann: *Liberal Equality*. Cambridge University Press, Cambridge, 1980, 191–202.

meg kell valósulnia a társadalmi és gazdasági egyenlőségnek. Anélkül, hogy kétségbe vonnám a társadalmi és gazdasági egyenlőség által képviselt értéket, úgy vélem, ezek kiteljesedése legalább annyira függ a politikai egyenlőség megvalósulásától, mint a politikai egyenlőség kiteljesedése a társadalmi és gazdasági egyenlőség megvalósulásától. Ha el akarjuk kerülni, hogy efféle utópikus körbe bonyolódjunk, mielőbb meg kell oldanunk „a demokrácia paradoxonát”, amelynek folytán a társadalmi hatalom bizonyos személyeket másoknál egyenlőbbekké tesz, és az állampolgárság által biztosított egyenlőség egyeseket polgártársainál több hatalommal ruház fel. A megoldás részben abban rejlik, hogy intézményes keretek között nyíltan el kell ismerni az elnyomás alatt álló csoportok létezését, és biztosítani kell számukra a képviselői lehetőséget. Mielőtt rátérnék a fenti megoldással kapcsolatos alapelvek és eljárások tárgyalására, szólnom kell arról, hogy tulajdonképpen mit értünk a csoport fogalma alatt, és mikor tekintünk egy csoportot elnyomás alatt állónak.

A társadalmi csoport fogalma azért vált politikai szempontból fontossá, mert az utóbbi évekre jellemző, baloldallal szimpatizáló és emancipálódást követelő társadalmi mozgalmak nem annyira az osztály- vagy gazdasági érdekek érvényesítése, hanem inkább a csoportidentitás kifejezésre juttatása céljából szerveződtek. Gyakran azáltal mozgósítják a tömegeket, hogy felvállalnak és jó fényben tüntetnek fel egy megvetett, esetleg értékeitől megfosztott faji vagy nemzeti identitást. Politikai mozgósítás céljából a nők, a melegek vagy az idősek által szervezett mozgalmak olyan jellemzőknek tulajdonítanak csoportidentitást meghatározó, pozitív szerepet, mint például az életkor, a nemi jelleg vagy a munkabírás.

Nem áll szándékomban pontos meghatározást adni a csoport fogalmáról, de fel szeretném hívni a figyelmet néhány olyan jellegzetességre, amely megkülönbözteti a társadalmi csoportokat más közösségektől. A valamely társadalmi csoporthoz tartozás olyan közösségvállalást feltételez, mely által az emberek azonosulnak egymással, a kívülállók pedig beazonosítják őket. Az egyén a múltból alkotott sajátos képét, a társadalmi viszonyokra, személyes érvényesülési lehetőségeire való rálátását, észjárását, értékrendszerét és önkifejezési módját jórészt csoportidentitásának köszönheti. Egy csoport sajátos jegyeit gyakran kívülállók, más csoporthoz tartozók fogalmazzák meg – sztereotípiák által. Ilyen körülmények között a kirekesztett csoportok tagjai számára épp a közös elnyomás jelenti az összetartó erőt. Különbséget kell tennünk a társadalmi csoport és két másik fogalom, az aggregátum és a társulás között.

Aggregátum alatt az emberek valamely tetszőlegesen kiválasztott tulajdonság alapján történő osztályozását értjük. Az emberek bármely önkényesen kiválasztott tulajdonságuk alapján (a szemük színe, az autójuk márkája, az utca, ahol élnek) aggregátumokba sorolhatók. A kiválasztott tulajdonságok

számára vonatkozóan sincs semmiféle megszorítás. Olykor aggregátumoknak tekintjük a társadalmunkon belül érzelmi vagy szociális okokból előtérbe kerülő csoportokat, azaz olyan önkényes alapon meghatározott szempontok szerint soroljuk különböző osztályokba az embereket, mint például a bőrszín, a betöltött évek száma vagy a nemi szervek. Ezzel ellentétben a társadalmi csoportok esetében főként a közös identitástudat a mérvadó, nem pedig a csoport tagjaira jellemző közös tulajdonságok. Amikor az amerikai feketéket egy társadalmi csoportba soroljuk, nem a bőrszín a mérvadó. Mi sem bizonyítja ezt jobban annál, mint hogy több, meglehetősen világos bőrű ember is feketének vallja magát. Bár olykor az objektív módon meglévő tulajdonságok is tagadhatatlanul szükségesek ahhoz, hogy egy személy bizonyos társadalmi csoportba sorolja magát – vagy esetleg mások oda sorolják –, egy társadalmi tömörülést csak akkor tekinthetünk csoportnak, ha annak tagjai azonosulnak egy társadalmi státussal, felvállalják az azzal együtt járó közös történelmi múltat, és közös azonosságtudattal rendelkeznek.

A politikai és társadalomtudományi írások szerzői nem annyira az aggregátum, mint inkább a társulás kifejezéssel szoktak a társadalmi csoportokra utalni. Társulás alatt olyan emberközösséget értek, amelynek tagjai önkéntes alapon gyűlnek egybe. Ilyenek például a klubok, a vállalatok, a politikai pártok, az egyházak, a főiskolák, a szakszervezetek, a lobbiszervezetek vagy az érdekszervezetek. A társadalmat szerződésnek tekintő individualista modell alkalmazható a társulásokra, de nem alkalmazható a csoportokra. A társulásokat magánszemélyek hozzák létre; mint kiforrott személyiségek gyűlnek egybe, meghatározzák a szabályokat, leosztják a tisztségeket és a felelősségeköröket.

Tegyük fel, valaki belép egy társulásba. Bár ez a tagság alapvetően befolyásolja az életét, semmiképpen nem fog identitása lényegére oly meghatározó erővel bírni, mint például az a tudat, hogy a navahók közé tartozik. Heidegger „belevetettség”-fogalma kiválóan megragadja a csoportaffinitás lényegét: az embernek az a benyomása, hogy egy olyan csoport tagjaként él, melynek léte és a benne uralkodó viszonyok öröktől fogva adottak. Az egyén identitását mindig az határozza meg, hogy miként azonosítják őt mások, ez az azonosítás viszont csoportokba való besorolás révén megy végbe. E csoportok mindig előre meghatározott tulajdonságok, sztereotípiák és a hozzájuk kapcsolódó normák szerint rendeződnek, melyekhez viszonyítva meghatározható a személy identitása. A csoportaffinitásra jellemző belevetettség nem zárja ki annak lehetőségét, hogy ha az ember egyszer belekerül egy csoportba, később el is hagyhassa azt. A nők közül többen is a heteroszexuálisokkal való azonosulásuk után válnak lesbikussá, és ha elég sokáig élünk, mindannyian megöregszünk. A belevetettséggel kapcsolatos fenti példák épp azt illusztrálják, hogy a csoportaffinitásban végbemenő ilyen jellegű változásokat az egyén a saját identitásában végbemenő változásként éli meg.

Egy társadalmi csoportot nem a közös tulajdonságok lényegszerűen vagy természetéből fakadóan adott, sajátos összességeként kell elképzelni. A csoportidentitás lényegét leginkább viszonytényezőkön keresztül lehet megragadni. A viszonytényezők differenciálására, a fűrtösödés és az érzelmi kötődések kialakulására kedvező helyzetek megteremtése révén a társadalmi folyamatok csoportokat hoznak létre, melyeken belül affinitás alakul ki az emberek között. A csoportok önmeghatározásuk részeként gyakran elhatárolódnak a „másság” bélyegét viselő egyéb csoportoktól, amelyeket megvetnek és amelyeket megpróbálnak dominálni, illetve elnyomás alatt tartani. Bár egy csoport meghatározása során az affinitás és az elkülönülés lényeges szerepet tölt be, nem ad tartalmi azonosságot, azaz olyan közös jegyet, amely a csoport minden tagjára jellemző volna.

A társadalmi folyamatok eredményeképpen létrejött csoportok képlekenyek; megjelennek, és könnyen el is tűnhetnek. A homoszexualitás például több társadalomban is létezett a történelem során, de a férfi homoszexuálisok csoportidentitása csak a 20. század nyugati kultúráiban mutatható ki. Ahhoz, hogy a csoportidentitás szembetűnővé váljon, kölcsönhatásba kell kerülnie más csoportokkal. A modern társadalmakban az egyén gyakran többszörös csoportazonosság-tudattal rendelkezik, és ennek következtében maguk a csoportok sem tekinthetők különálló egységeknek. Minden csoportot csoportkülönbségek szelnek át.

Úgy vélem, egy modern társadalomban a csoportokra való elkülönülés elkerülhetetlen és egyben kívánatos folyamat, ám e kérdést korántsem lehet lezártnak tekinteni. Csupán azt feltételezem, hogy napjaink társadalmát csoportok tagolják, és ez jó ideig így is lesz. A politikai probléma, amellyel szembe kell néznünk, az, hogy egyes csoportok kivételezettek, mások pedig elnyomás alatt állnak.

De mi is tulajdonképpen az elnyomás? Egyik írásomban részletesen elemzem az elnyomás fogalmát.¹⁵ Röviden, egy csoport akkor van elnyomás alatt, ha tagjainak jelentős része az alább felsorolt körülmények között él és dolgozik: 1) a munkájából vagy erőfeszítéseiből származó hasznot mások élvezik, anélkül hogy azt kölcsönös alapon viszonznák (kizsákmányolás); 2) nincs lehetősége részt venni a fontosabb társadalmi tevékenységekben – a mi társadalmunkban ez alatt elsősorban a munkát értjük (marginalizáció); 3) mások hatalmának kiszolgáltatottan él és dolgozik, kevés önállósággal rendelkezik (a munka autonómiája), és nem tud mások fölött autoritást gyakorolni (erőtlenység); 4) a csoportra ragasztott sztereotípiák következtében a kívülállók úgy ítélik meg, hogy a társadalomra gyakorolt hatásuk és a társadalmon belüli szerepük elhanyagolható, és kevés lehetőségük adódik a társa-

¹⁵ Lásd Iris Marion Young: Five Faces of Oppression. *Philosophical Forum*, XIX/4. [1988], 270–290.

dalmi eseményekkel kapcsolatban kialakult saját tapasztalatuk és álláspontjuk kifejtésére (kulturális imperializmus); 5) az illető csoporthoz tartozók időnként csoportgyűleletről és félelemből fakadó erőszaknak és zaklatásoknak vannak kitéve. A felsorolt szempontok alapján az Egyesült Államokban napjainkban a következő csoportok számítanak elnyomás alatt állóknak: a nők, a feketék, a bennszülött amerikaiak, a csikánók, a Puerto Ricó-iak és más spanyol anyanyelvű amerikaiak, az ázsiaiak, a férfi homoszexuálisok, a leszbikusok, a munkások, a szegények, az öregek és a testi vagy szellemi fogyatékosokkal élők.

Egy utópikus jövőben talán kialakul egy olyan társadalom, ahol nem lesz elnyomás, és senkit nem ér hátrányos megkülönböztetés. A politikai vezérelvek kidolgozása során nem indulhatunk ki abból az alapfeltételezésből, hogy a társadalom teljes mértékben igazságos; sokkal inkább arra az általános társadalmi és történelmi valóságra kell alapoznunk, amelyben mindannyian léteünk. Ez azt jelenti, hogy a részvételi demokrácia elméleti keretének megalkotása során nem egy differenciálatlan emberi közösség eszméjéből kell kiindulnunk, hanem tudomásul kell vennünk a csoportkülönbségek létezését és azt, hogy bizonyos csoportok elnyomottak vagy bármikor elnyomottakká válhatnak és hátrányos megkülönböztetésben részesülhetnek.

Míndezeket figyelembe véve a következő alapelvet fogalmazom meg: bárhogy is jött létre, egy demokratikus közösségnek kötelessége a társadalmon belül elnyomott vagy hátrányosan megkülönböztetett csoportoknak lehetőséget biztosítani arra, hogy hallathassák hangjukat és képviselhessék sajátos álláspontjukat. Az ilyen csoportképviselet megteremtése érdekében három tevékenység támogatására szükséges intézményi mechanizmusokat kialakítani és közforrásokat felszabadítani: 1) a csoporttagok önszerveződésére, hogy ezáltal erősítsék a hatalommal való felvérteztség érzését a közösségen belül, és elősegítsék a közös tapasztalatok és érdekek társadalmi összefüggésekben átgondolt értelmezését; 2) annak támogatására, hogy a csoport közzétehesse a szociálpolitikai javaslatoknak a csoport tagjaira gyakorolt hatásáról készített felmérések eredményeit, és a maga során a csoport is hasonló javaslatokat terjeszthessen elő intézményes keretek között, a döntéshozók pedig legyenek kötelesek azokat figyelembe venni; 3) vétőjog biztosítására a csoportot közvetlenül érintő döntésekkel kapcsolatban; ilyen például a nők esetében a születésszabályozáshoz való jog vagy a bennszülött amerikaiak esetében a rezervátumok használata.

A fenti elv szerint csak az elnyomott vagy a hátrányosan megkülönböztetett csoportok számára indokolt a különleges képviselet biztosítása, mivel a kiváltságokat élvező csoportok képviselete eleve adott. Következésképpen egy teljesen elnyomásmentes társadalomban ez az elv nem kerül alkalmazásra. Ennek ellenére nem lehet sem átmeneti jellegűnek tekinteni, sem csupán kiegészítő szerepet tulajdonítani neki, mert meggyőződésem szerint a

modern, komplex társadalmakban a csoportkülönbség nemcsak elkerülhetetlen, hanem kívánalom is, ahol pedig megjelenik, ott fennáll az elnyomás és a hátrányos megkülönböztetés veszélye. Ezért a társadalomnak mindig készen kell állnia az elnyomott vagy hátrányosan megkülönböztetett csoportok képviseletére, és valahányszor a helyzet megkívánja, meg kell tennie a szükséges intézkedéseket e képviselet biztosítása érdekében. Mindazonáltal ez az okfejtés jelen körülmények között csak elméleti jelentőséggel bír, mivel a csoportelnyomás társadalmunkban meghatározó tényező, melynek felszámolása csak a távoli jövőben tűnik lehetségesnek.

Társadalmi és gazdasági kiváltságok alatt többek között azt értjük, hogy az ezeket a kiváltságokat élvező csoportok magától értetődőnek tartják, hogy jogukban áll hangot adni saját álláspontjuknak – és ezt senki nem is vonja kétségbe; rendelkezésükre állnak továbbá azok az anyagi, személyi és szervezeti források, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy a nyilvánosság előtt felszólalhassanak, és meghallgatásra leljenek. A kiváltságosok általában nem törekszenek az elnyomott csoportok érdekeinek védelmezésére, és nem igyekeznek előmozdítani érdekérvényesítési törekvéseiket sem, részben azért, mert társadalmi helyzetükből adódóan nem látják át ezen érdekek lényegét, másrészt pedig saját kiváltságos státusukat bizonyos fokig épp mások folyamatos elnyomása révén képesek fenntartani. A tárgyalási fórumokon és a döntéshozatalban az elnyomott csoportok hatékony képviseletét tulajdonképpen az elnyomás megakadályozása céljából kell biztosítani. Egy ilyen csoportképviselet a kiváltságosok sajátos igényeire és tapasztalataira is felhívja a nyilvánosság figyelmét. Mert amíg nem szembesülnek a társadalmi viszonyokkal és eseményekkel kapcsolatban kialakított más álláspontokkal, a sajátjuktól eltérő értékrendekkel és más nyelvekkel, sokan hajlamosak arra, hogy saját álláspontjukat egyetemes értékűnek nyilvánítsák.

A politológusok és a gyakorló politikusok gyakran magasztalják az állampolgári erényeket, mert a közéletben való részvétel az embereket önös céljaikon való felülemelkedésre, mások iránti felelősségvállalásra és másoktól való függőségük elismerésére kötelezi. A felelősségteljes állampolgár szem előtt tartja az érdekeket, de ugyanakkor az igazságosság is foglalkoztatja. Belátja, hogy az embertársai által képviselt érdekek és álláspontok sem kevésbé elfogadhatóak a sajátjánál, és ezért mindenkinek lehetőséget kell biztosítani arra, hogy hangot adhasson igényeinek és érdekeinek; ezeket az érdekeket és igényeket pedig meg kell hallgatni, tudomásul kell venni, tiszteletben kell tartani, és meg kell tenni a szükséges lépéseket érvényesítésük érdekében. Az egyetemesség kérdése azóta vált problémává, amióta ennek a felelősségnek a megjelenését egy általános álláspont kialakítására törekvő folyamat köztes állapotának kezdték tekinteni.

Amint már kifejtettem, a túlnyomó többség akaratérvényesítéseként felfogott állampolgárság megkerüli és igyekszik lényegtelennek feltüntetni

azokat az elvárásokat, amelyek minden tapasztalatra, igényre és társadalmi eseményre vonatkozó álláspont kifejezésre juttatására és tiszteletben tartására irányulnak. Lehetetlen olyan mindenki számára elfogadható, általános álláspontot kialakítani, amely lehetővé teszi a sokféle tapasztalat és vélemény figyelembe vételét és megértéssel való kezelését. Különböző társadalmi csoportok, ha nem is föltétlenül összeférhetetlen módon, de mindenképp egymástól eltérően értelmezik a múltat, a tapasztalataikat, és különböző álláspontot képviselnek a társadalmi élettel kapcsolatban, minek következtében nem tudják teljes mértékben elfogadni más csoportok nézőpontjait. Senki sem állíthatja magáról, hogy a közérdek védelmében emel szót, mivel egyik csoport sem nyilatkozhat a másik nevében, és természetesen senki sem beszélhet mindenki nevében. Csak akkor érhető el az, hogy minden csoport kifejttesse saját tapasztalatait és a társadalom kilátásairól alkotott elképzeléseit, mások pedig kellő figyelmet szenteljenek ezeknek az álláspontoknak, ha különleges képviselőket biztosítunk számukra a nyilvánosság előtt.

A demokratikus döntéshozási folyamatok igazságos kimenetelének biztosítására a csoportképviselő bizonyult a legalkalmasabbnak. Állításunkat Habermas kommunikatív etikájára hivatkozva támasztjuk alá. Ha nincs egy filozófus-királyunk, aki kinyilatkoztassa a transzcendens normatív alapigazságokat, csak úgy dönthetünk valamely politikai célkitűzés vagy határozat igazságosságáról, hogy megvizsgáljuk, meghozataluk során ténylegesen lehetőségét biztosítottak-e minden igény és álláspont kinyilvánítására. A kommunikatív etika meghatározása során Habermas tévesen kitart egy olyan egyetemes vagy pártatlan álláspont létezése mellett, melynek alapján elbírálhatók a nyilvánosság elé kerülő követelések. Egy olyan kommunikatív etikának, amelynek a szerepe nem csupán egy döntéseket szentesítő, hipotetikus közszféra fenntartása, hanem a döntéshozási folyamatok igazságos kimenetelét szavatoló körülmények biztosítása is, mindenki számára meg kellene teremtenie a feltételeket ahhoz, hogy kinyilváníthassa konkrét igényeit azok sajátosságaival együtt.¹⁶ Úgy vélem, az egyének élete, az ahhoz kapcsolódó szükségletek és érdekek, valamint az egyének mások igényei és érdekei iránt tanúsított érzékenysége részben közös élményeken és közös identitástudaton alapul. Ezért olyan társadalmi körülmények között, ahol egyes csoportok el vannak hallgattatva vagy háttérbe szorítva fejtik ki tevékenységüket, az igények és érdekek teljes és szabad kinyilvánításához elengedhetetlenül szükséges, hogy ezek a csoportok hallassák hangjukat a tanácskozások és a döntéshozatal során.

¹⁶ Jürgen Habermas: *Reason and the Rationalization of Society*. Beacon, Boston, 1983. 3. rész. A kommunikatív cselekvéssel kapcsolatban képviselt túlságosan univerzalista álláspontja miatt bírálja Habermast Seyla Benhabib: *Critique, Norm and Utopia*. Columbia University Press, New York, 1986; és Iris Marion Young: i. m.

A megkülönböztetések és sajátosságok figyelembe vétele következtében a demokratikus eljárások során nem váltak erőteljesebbé a kicsinyes egyéni érdekek érvényesítését célzó törekvések; gyakorlatilag a csoportképviselet a legjobb gyógyír a részrehajlástól mentes vagy általános érdekképviseletnek álcázott, önámító egyéni érdekérvényesítési törekvések visszaszorítására. Egy demokratikus elvek szerint rendeződő közösségen belül, ahol a társadalmi egyenlőtlenségeket csoportképviselet révén mérséklük, sem egy egyén, sem egy csoport nem jelentheti ki egyszerűen, hogy akar valamit. Azt kell mondania, hogy az igazságosság megköveteli, vagy igazság szerint jár számára az, amit kér. A csoportképviselet azok számára is lehetővé teszi, hogy kinyilváníthassák igényeiket és képviselhessék érdekeiket, akikre egyébként valószínűleg nem fordítanak figyelmet. Mi több, akkor bizonyosodhatunk meg igazán arról, hogy egy, a közösséggel szemben megfogalmazott követelés nemcsak egyéni érdekérvényesítésre tett kísérlet, hanem valóban jogos, ha a követelést előterjesztők meg tudják védeni álláspontjukat más, ha nem is föltétlenül ellentétes, de lényegesen eltérő tapasztalatokat, prioritásokat és igényeket előtérbe helyező véleményekkel szemben. Társadalmi kiváltságokat élvezőként nem valószínű, hogy különösebben foglalkoztatna a társadalmi igazságosság, hacsak nem lennének rákényszerítve arra, hogy meghallgassam azokat is, akiknek véleményét kiváltságos helyzetéből kifolyólag hajlamos vagyok figyelmen kívül hagyni.

Egy elnyomáson és társadalmi dominancián alapuló társadalomban leginkább a csoportképviselet biztosítja az igazságosság intézményes formában való megnyilvánulását. Viszont egy csoportot tárgyalásokon képviselni nagy mennyiségű tudást is igényel, így a csoportképviselet hozzájárul a gyakorlati bölcsesség elmélyítéséhez. A csoportkülönbségek nem csupán eltérő szükségletekre, érdekekre és célokra korlátozódnak, hanem különböző társasági helyzetekre és társadalmi tapasztalatokra is kiterjednek, amelyek magyarázattal szolgálnak bizonyos társadalmi tényekre és szociálpolitikai irányelvekre. A különböző társadalmi csoportok tagjai más és más dolgokat tartanak számon a társadalmi viszonyok szerkezetéről és a szociálpolitikai irányelvek lehetséges vagy tényleges következményeiről. Történelmi tudatuknak, a csoportra jellemző sajátos értékrendnek és kifejezésformáknak, valamint a más csoportokkal való viszonyuknak és az általuk végzett munkáknak köszönhetően a csoportok egymástól eltérő módon értelmezik a társadalmi eseményeket. Amennyiben ezek az eltérő értelmezések megfogalmazódnak és meghallgatásra találnak, hozzájárulhatnak ahhoz, hogy mások is megértsék azokat.

Az elmúlt évekre jellemző, emancipálódásra irányuló társadalmi törekvések kifejlesztettek néhány, a heterogén közszféra eszméjére alkalmazott politikai gyakorlatot, és ha csak ideiglenesen és részlegesen is, de sikerült ilyen közösségeket létrehozniuk. Némelyik politikai szervezeten, szövetségen és feminista csoporton belül olyan hivatalos jelölőgyűléseket rendeznek bizo-

nyos csoportok számára (mint például a feketék, a latin-amerikai bevándorlók, a nők, a melegek, a leszbikusok, a fogyatékosok vagy az idősek csoporton belüli tömörülései), amelyek híján az általuk képviselt vélemények esetleg nem kerülnének nyilvánosság elé. E szervezeteken belül általában kialakult egyfajta gyakorlat arra, hogy a belső tárgyalások során hogyan viszonyuljanak a klikkek által képviselt álláspontokhoz, és arra is, hogy miként oldják meg a klikkek képviseletét a döntéshozatalban. Esetenként a szervezetek kötelezőnek írják elő bizonyos csoportok képviseletének biztosítását a vezető testületben. A csoportkülönbségeket felvállaló társadalmi mozgalmak hatására néhány éve a Demokrata Párt is olyan szabályzatokat fogadott el, amelyekben tételesen szerepel a csoportképviselet biztosítása országos és tagállami szinten egyaránt.

Bár távol vagyunk attól, hogy létrejöttét biztosan állíthassuk, a „Szivárvány Koalíció” épp egy ilyen heterogén, a csoportképviselet különböző formáinak helyet adó közzszférára utal. A hagyományos értelemben vett koalíció az egységes közzsféra fogalmával állítható párhuzamba, mely túlmutat az egyéni gondokból és tapasztalatokból fakadó különbségeken. Egy hagyományos koalíción belül a különböző csoportok olyan célok elérése érdekében dolgoznak együtt, amelyeket mindannyian fontosnak találnak a közös érdek érvényesítése szempontjából, vagy amelyek a koalíció minden tagját egyformán érintik; általában egyetértés van abban, hogy a nyilvános közleményekben a felmerülő érdek-, vélemény- vagy nézőpontbeli különbségek lehetőleg ne kerüljenek nyilvánosságra és ne mutatkozzanak meg a koalíció tevékenységében. Ezzel ellentétben a szivárvány-koalíciót alkotó csoportok mindegyike elfogadja a másik létezését, és felvállalja a társadalmi kérdésekkel kapcsolatos tapasztalatainak és perspektíváinak sajátos voltát.¹⁷ Egy szivárványközösségen belül a feketék nem csak egyszerűen eltúriák a melegek részvételét, a munkajogi aktivisták nem zúgolódnak, ha veterán békemozgalmi emberekkel kell együtt dolgozniuk, és egyikük sem kezeli leereszkedően a feministákat. Ideális körülmények között egy szivárvány-koalíció elismeri a részét képező elnyomott csoportok és politikai mozgalmak létezését, és támogatja azok követeléseit; politikai programjai megfogalmazása során

¹⁷ A Mel King polgármesterré választását célul kitűző szervezet ígéretet tett egy ilyen csoportképviselet megvalósítására, de ígéretét csak részben és akadozva sikerült valóra váltania; lásd a *Radical America*, 1984/17–18-as dupla különszámát. Sheila Collins írásában arra a kérdésre keresi a választ, hogy a szivárvány-koalíció eszméje mennyiben jelent kihívást a hagyományos amerikai politikai előfeltevések számára, amelyek „olvasztótégely”-szerepet tulajdonítanak a többségnek, és kimutatja, hogy az országos szintű szivárványkirendeltségek és az alulról szerveződő kampánystábok közötti egyeztetés hiánya volt az oka annak, hogy az 1984-es kampány során Jacksonnak nem sikerült a csoportképviselettel kapcsolatban tett ígéretét megvalósítania; lásd *The Rainbow Challenge: The Jackson Campaign and the Future of U. S. Politics*. Monthly Review Press, New York, 1986.

kerüli a különbségeket elrejtteni hivatott „egységelvek” hangoztatását, és igyekszik lehetőséget biztosítani minden csoportnak arra, hogy saját tapasztalatai szemszögéből elemezze a felmerülő társadalmi és gazdasági kérdéseket. Ez azt jelenti, hogy a szivárvány-koalíció részét képező csoportok bizonyos fokú önállóságot tartanak fenn, a döntéshozó testületek és eljárások pedig megteremtik a csoportképviselet lehetőségét.

Ha a kortárs politikában egyáltalán beszélhetünk csoportképviselet alapján működő heterogén közösségekről, azok csak a többségi politizálásnak ellenálló szervezetek és mozgalmak keretén belül létezhetnek. Mindazonáltal a heterogén közsféra intézményei iránt a demokratikus döntéshozatal minden szintjén megnyilvánuló elkötelezettség elvileg a részvételi demokrácia elengedhetetlen velejárója. Mindaddig, amíg a csoportelnomást és a hátrányos megkülönböztetést nem sikerül felszámolni, a politikai közösségeknek – beleértve a demokratizált viszonyok között létrehozott munkahelyeket és a kormányon belül működő döntéshozó testületeket is – biztosítaniuk kellene az elnyomás alatt álló csoportok képviselését, lehetőséget nyújtva e csoportoknak egyrészt arra, hogy a nyilvánosság előtt kifejtthessék a vitás kérdésekről kialakított saját álláspontjukat, másrészt pedig arra, hogy a csoportérdekeknek szavazatukkal is nyomatékot adhassanak. E csoportképviselési struktúráknak nem helyettesíteniük kell a regionális- vagy párt-alapon szerveződött struktúrákat, hanem azokkal párhuzamosan kellene működniük.

Ahhoz, hogy a csoportképviselet alapelvei alkalmazásra kerüljenek az Egyesült Államok nemzetpolitikájában vagy a szociális intézményeken, gyárakon, irodákon, egyetemeken, egyházakon és más intézményeken belül működő demokratikus közösségekben, kreatív gondolkodásra és rugalmasságra volna szükség. Nem állnak rendelkezésünkre követendő modellek. Az európai konszociatív demokratikus intézményeken alapuló modelleket például nem lehet kiragadni a kialakulásukat meghatározó sajátos környezetből, és még eredeti környezetükben sem működnek teljesen demokratikus módon. Az utóbbi időben Nicaraguából érkeznek hírek olyan próbálkozásokról, amelyek során nőket, bennszülötteket, munkásokat, parasztokat és egyetemistákat tömörítenek intézményesített önszerveződési körökbe. Úgy tűnik, jelen pillanatban a nicaraguai példa áll a legközelebb az általam felvázolt elképzeléshez.¹⁸

Ezek tehát azok a struktúrák, amelyek a csoportképviselet elvének megfelelően a legmegfelelőbbnek bizonyulnak az elnyomás alatt álló vagy hátrányosan megkülönböztetett csoportok számára. De melyek azok a csoportok, amelyeknél indokolttá válik e képviselési forma alkalmazása? Ebből a szempontból az Egyesült Államokban mindenképpen számításba kell venni a

¹⁸ Lásd Gary Ruchwarger: *People in Power: Forging a Grassroots Democracy in Nicaragua*. Bergin & Garvey, Hadley, Massachusetts, 1985.

nőket, a feketéket, a bennszülött amerikaiakat, az időseket, a szegényeket, a fogyatékosokat, a melegeket, a leszbikusokat, a spanyol anyanyelvű amerikaiakat, a fiatalokat és a szakképzetlen munkásokat. Elképzelhető viszont, hogy nem minden nyilvános megmozdulás esetén és nem minden közzszférát érintő döntéssel kapcsolatban szükséges a felsorolt csoportok mindegyike számára különleges képviselőt biztosítani. Csak akkor kell biztosítani különleges képviselőt, ha múltja vagy társadalmi helyzete következtében valamely csoport sajátos álláspontot alakított ki a vita tárgyát képező kérdésekkel kapcsolatban, vagy ha e kérdések sajátos módon érintik a csoport érdekeit, esetleg megfelelő képviselő hiányában bizonyos észrevételek és érdekek nem juthatnának a nyilvánosság elé.

Egy ehhez hasonló alapelv felvetése olyan eredetproblémával jár, melyre a filozófiai eszmefuttatás nem hoz megoldást. Ahhoz, hogy ezt az alapelvet a gyakorlatban alkalmazni lehessen, a közösségnek el kell döntenie, mely csoportoknak adja meg a különleges képviselőt jogát. Kérdés az is, hogy milyen szempontok alapján határozható meg egy ilyen „alkotmányozó nemzetgyűlés” összetétele. Ki dönti el azt, hogy melyik csoportot indokolt képviselőhöz juttatni, és milyen eljárás során kell ezt a döntést meghozni? Egy politika megalapozásához nem elegendő csupán az elvek vagy a program megfogalmazása, mert a politika mindig folyamat, melynek mindannyian részesei vagyunk. A politikai viták során hivatkozhatunk ezekre az elvekre, a nagyközönség pedig elfogadhatja azokat mint a tevékenységét irányító tényezőket. Bár kitartok amellett, hogy a csoportképviseletnek helye van egy ilyen vitában, ez nem jelenti azt, hogy helyettesíteni tudná a vitát vagy befolyásolni tudná annak végkimenetelét.

Melyek lehetnek a csoportképviselet mechanizmusai? Ahogy már kifejtettem, a csoportképviselet elvének egyik megnyilvánulási formája a csoport önszerveződése. A csoporttagok demokratikus fórumokon gyűlnek össze, ahol megtárgyalnak bizonyos kérdéseket, és megfogalmazzák azokkal kapcsolatban a csoport álláspontját és javaslatait. A csoportképviselet elvét egy, a demokratizált döntéshozatali folyamatokat célzó tágabb program részeként kell felfogni. A közéletet és a döntéshozási folyamatokat úgy kellene átalakítani, hogy a polgároknak lényegesen több lehetősége nyíljon a vitákon és a döntéshozatalban való részvételre. Minden polgár számára biztosítani kellene a lehetőséget arra, hogy részt vehessen a lakóközösségi vagy a városnegyedi szinten szervezett összejöveteleken, felszólalhasson a vitákon, és részt vehessen a döntéshozatalban. Egy ilyen rendszerben, mely sok szempontból hasonlít a részvételi demokráciához, az elnyomás alatt álló csoportok is megszervezik csoport-összejöveteleiket, ahol kinevezik saját képviselőiket.

Az olvasóban joggal tevődik fel a kérdés, hogy miben különbözik a csoportok önszerveződését és a döntéshozásban megnyilvánuló csoportképviseletet felkaroló heterogén közzszféra fogalma a fentebb bírált érdekcsó-

port-pluralizmustól. Először is, a heterogén közszféra keretén belül nem jut minden egyesületbe tömörülő emberközösség szükségszerűen képviselthez. Csak azon elnyomott vagy hátrányosan megkülönböztetett csoportok számára indokolt lehetővé tenni a különleges képviselést, amely hozzájárul a társadalomra vagy valamely intézményre jellemző azonosságtudat és státuszviszony főbb megjelenési formáinak kifejezésre juttatásához. Az érdekcsoport-pluralizmus keretén belül például a Bálnabarátok Szövetsége, a Nemzeti Szövetség a Színes Bőrűek Felzárkóztatásáért, a Nemzeti Fegyverszövetség vagy a Nemzeti Nukleáris Leszerelési Kampany mind egyforma státust élvez, és olyan mértékben képesek a döntéshozatalt befolyásolni, amilyen mértékben erőforrásaik és találékonyságuk révén vetélytársaiknál meggyőzőbben tudnak érdekeik mellett érvelni a döntéshozók előtt. Bár a demokratikus politikának maximalizálnia kell a véleménynyilvánítás és az érdekérvényesítés szabadságát, nem szabad azt összetéveszteni azzal az elvárással, hogy minden csoport külön hallathassa hangját a nyilvánosság előtt.

Másodsorban, a heterogén közszférában a képvisellettal rendelkező csoportok nem jellemezhetőek jól meghatározott érdekek, célkitűzések vagy bizonyos politikai nézetek által. A társadalmi csoportok kialakulása során tulajdonképpen az azonos identitástudat és életstílus bizonyul mérvadónak. Az együtt szerzett tapasztalatok eredményeképpen a csoport tagjainak lehetnek olyan közös érdekeik, amelyeket szükségesnek tartanak a széles közönsséggel elfogadtatni. Ám társadalmi helyzetükből kifolyólag sajátos értelmezésmódjuk gyakran a társadalom minden vetületére kiterjed, és különvéleményt alakítanak ki minden társadalmi problémával kapcsolatban. A bennszülött amerikaiak például úgy vélik, hogy ősi vallásuk és a természettel való szoros kapcsolatuk következtében sajátos rálátást nyernek a környezetvédelmi problémákra.

Végül az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az érdekcsoport-pluralizmus éppen annak igyekszik elejét venni, hogy a közviták és a közös döntéshozatal gyakorlata széles körben elterjedhessen. Az érdekcsoportok kizárólag saját érdekeiket próbálják előtérbe helyezni, és azoknak minden energiájukkal érvényt is akarnak szerezni, anélkül hogy a politikai piacon versenypozícióban lévő egyéb érdekeket is figyelembe vennék. Mások érdekeire csak akkor vannak tekintettel, ha azok stratégiai megfontolásból – potenciális szövetségesek vagy ellenfelek álláspontjaként – hasznukra válhatnak a saját célkitűzéseik érvényre juttatásáért folytatott harc során. Az érdekcsoport-pluralizmus szabályai szerint nem szükséges egy érdek jogosságát vagy a társadalmi igazságossággal való összeegyeztethetőségét bizonyítani. Ezzel ellentétben a heterogén közszféra valóban egy olyan közösség, amelyben a résztvevők együtt vitatják meg a problémákat, és azon igyekeznek, hogy minél jobb és minél igazságosabb döntéseket hozzanak.

3. Egyetemes jogok és különleges jogok

Az egyetemesség elvének a jogalkotásba és a politikai célkitűzések megvalósítására irányuló stratégiákba való beépítése az egyetemes állampolgárság egy másik olyan jellegzetessége, amely napjainkban ellentétben áll azzal a törekvással, mely a politikai és a társadalmi életben minden csoport számára teljes körű részvételt igyekszik biztosítani. A liberalizmus modern és kortárs képviselői megkerülhetetlennek tartják azt az alapelvet, mely szerint az állam működését irányító szabályokban és politikákban – a kortárs liberalizmus ide sorolja még a magánintézmények működési szabályzatait is – nem kaphat helyet semmiféle faji, nemi vagy más csoportkülönbség alapján tett megkülönböztetés. Az állam és a jog által képviselt közszférának olyan általános érvényű szabályrendszert kell kidolgoznia, mely képes elvonatkoztatni az egyének és a csoportok sajátos igényeitől, történelmi tudatától és helyzetétől, mely egyenlőséget biztosít minden személy számára, és egyformán érvényes minden állampolgárra.

Amikor a politika ideológiai szinten és a gyakorlatban egyaránt elfogadhatónak találta azt, hogy egyes csoportokat bizonyos, a fehérbőrű férfiakhoz viszonyítva kimutatható, feltehetően természetes különbségek alapján érdemtelennek nyilvánítsa az egyenlő állampolgári státusra, az emancipációs mozgalmak számára fontos volt kitartani azon álláspontjuk mellett, mely szerint erkölcsi értéke alapján minden ember egyforma, és egyenlő állampolgári jogok illetik meg. Ilyen körülmények között a csoportkülönbségeket figyelmen kívül hagyó jogegyenlőség követelése volt az egyetlen ésszerű megoldás arra, hogy felvegyék a harcot a kirekesztés és a lealacsonyítás ellen.

Mára a társadalmon belül teljes az egyetértés azzal kapcsolatban, hogy minden ember erkölcsi értéke egyforma, és egyenlő állampolgári jogok illetik meg. Ám annak ellenére, hogy a meleg és a leszbikusok kivételével majdnem minden csoport jogegyenlőségnek örvend, a csoportok közötti egyenlőtlenségeket továbbra sem sikerült felszámolni. Ez az oka annak, hogy a feministák, a feketék felszabadításáért küzdő aktivisták és még sokan mások, akik azért harcolnak, hogy minden csoport teljes elfogadtatásnak örvendjen, lehetősége legyen részt venni a társadalom intézményeiben, hatalmi pozíciókat foglalhasson el, és megbecsülésben részesüljön, azon a véleményen vannak, hogy az egyetemes érvényű jogok és szabályozások, amelyek értelemszerűen nem veszik figyelembe a fajokat, a kultúrákat és a nemek közötti különbségeket vagy az életkor, illetve a fogyatékoság által előidézett különleges igényeket, nemhogy visszaszorítanak az elnyomást, hanem egyenesen annak fokozásához járulnak hozzá.

Az elnyomott és hátrányosan megkülönböztetett csoportok teljes elfogadtatásáért és a döntéshozatalban való részvételük biztosításáért küzdő

társadalmi mozgalmaknak szembesülniük kell a különbség dilemmájával.¹⁹ Egyrészt ki kell tartaniuk a férfiak és nők, fehérek és feketék, egészségesek és fogyatékosokkal élők között fennálló lényeges különbségek tagadása mellett, mert ezáltal elkerülhetővé válik, hogy a nőktől, a feketéktől vagy a fogyatékosoktól mások számára elérhető jogokat tagadhassanak meg, és az is kiküszöbölhető, hogy megakadályozzák őket bizonyos funkciók betöltésében, vagy kizárják őket valamely intézményből. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni azt is, hogy a nők és a férfiak, a fehérek és a feketék, az egészségesek és a fogyatékosok között gyakran olyan csoportkülönbségek jelentkeznek, amelyek következtében az egyenlő bánásmód szigorúan vett alkalmazása igazságtalannak bizonyul, mivel – különösképpen az előnyös pozíciók elfoglalásáért folyó versengés során – a különbségek következtében ezek a csoportok hátrányos helyzetbe kerülnek. Például a csoportnak tekinthető középosztálybeli fehérbőrű férfiakról elmondható, hogy szocializálódásuk során olyan sajátos módon kifinomult megnyilvánulási formákat, higgadt magatartást és szakmai kérdésekben olyan határozott fellépést sikerül elsajátítaniuk, melyeket szakmai és vezetői körökben könnyen saját hasznukra fordíthatnak. Amíg léteznek a hátrányokat fenntartó csoportkülönbségek, akkor járunk el igazságosan, ha mellőzésük helyett inkább felvállaljuk azokat.

Még ha a jog gyakran nincs is tekintettel a csoportkülönbségekre, a társadalom érzékenynek bizonyul rájuk, és gyakran deviánsnak vagy épp ellenkezőleg, a másikkal hasonlónak minősít bizonyos csoportokat. A hétköznapi életben a köztudatban és a döntéshozói körökben továbbra is olyan előítéletek élnek a nőkről, a feketékről, a latin-amerikai bevándorlókról, a melegkről, a leszbikusokról, az idősekről és más megkülönböztetett csoportokról, melyek ürügyül szolgálnak ezek kirekesztésére, mellőzésére vagy a velük szemben alkalmazott önkényeskedő és lekezelő bánásmódra. A mindenütt felbukkanó rasszista, szexista és homofób megnyilvánulások, az életkor sajátosságaiából vagy a fogyatékoságból eredő alkalmatlansággal kapcsolatos előítéletek, valamint a befolyásuk alatt működő intézmények mind sajátos körülményeket teremtenek e csoportok számára, általában hátráltatva azokat adottságaik fejlesztésében, és így hozzájárulnak egy csoporton belüli közös tudás és tapasztalat kialakulásához. Végül – részben szegregálódásuk és elzárkózásuk, részben pedig sajátos történelmi tudatuk és hagyományaik következtében – a társadalmi csoportok között a nyelv, az életmód, az értékrend, a testbeszéd és a társadalomhoz való viszonyulás szintjén megnyilvánuló kulturális különbségek is megjelennek.

Az adottságok, a szükségletek, a kultúra és a kognitív stratégiák terén mutatkozó csoportkülönbségek elismertetése csak akkor jelent problémát az

¹⁹ Martha Minow: *Learning to Live with the Dilemma of Difference: Bilingual and Special Education. Law and Contemporary Problems*, 48/1985, 157–211.

elnyomás megszüntetéséért küzdők számára, ha a társadalomban a különbséget devianciaként vagy hiányosságként fogják fel. Ez a megközelítés egyben azt is feltételezi, hogy bizonyos adottságokat, szükségleteket és kognitív megnyilvánulásokat, valamint egy adott kultúrát normálisnak tekintenek. Korábban már jeleztem, hogy a domináns csoportoknak kiváltságos helyzetükből adódóan módjukban áll pártatlannak és tárgyilagosságnak tüntetni fel saját tapasztalataikat és álláspontjukat. Ugyancsak kiváltságos helyzetüknek köszönhetően ezek a csoportok normaként fogadtatják el sajátos adottságaikat, értékrendjüket, kognitív és viselkedésbeli megnyilvánulási formáikat, és mindenkitől elvárják, hogy azokhoz igazodjunk. A feministák főként azt nehezményezik, hogy napjainkban a jól fizetett munkahelyek férfiakra jellemző életritmus és viselkedési formák szerint vannak kialakítva, és ha egy nő foglal el egy ilyen munkahelyet, elvárják tőle, hogy alkalmazkodjék a férfi normák alapján meghatározott munkaköri követelményekhez.

Amennyiben az adottságok, az értékrend és a viselkedési vagy kognitív megnyilvánulási formák szintjén csoportkülönbség tapasztalható, egy teljesítmény-alapú jutalmazási rendszer csak tovább mélyíti a csoportok közötti szakadékot. Bár az egyenlő bánásmód elve alapján mindenkit ugyanazon normák szerint kell elbírálni, valójában nem léteznek teljesen „semleges” viselkedési- és teljesítménynormák. Ha bizonyos csoportok kiváltságoknak örvendenek, másokat pedig elnyomnak, a törvények, a politikai célkitűzések és a magánintézmények szabályzatai nagy valószínűség szerint a kiváltságos csoportok érdekeinek kedveznek, mivel a normákat hallgatólagosan e csoportsjátosságok figyelembe vételével határozzák meg. Ezért ahol a teljesítő-képesség, a szocializáció, az értékszemlélet, valamint a kognitív és a kulturális megnyilvánulások terén csoportkülönbség tapasztalható, a csoportok integrálása, valamint a politikai és gazdasági intézményekben való részvételük biztosítása csak úgy valósítható meg, ha elegendő figyelmet fordítunk a különbségekre. Ebből pedig az következik, hogy a különbségeket mellőző, általános érvényű jogok és szabályok elfogadása mellett bizonyos csoportok számára lehetőséget kell biztosítanunk arra is, hogy különleges jogokban részesüljenek.²⁰ Az alábbiakban néhány olyan sajátos helyzetet fogok számba

²⁰ A „különleges jogok” kifejezést ugyanabban az értelemben használom, mint Elizabeth Wolgast *Equality and the Rights of Women* című művében (Cornell University Press, Ithaca, New York, 1980). Wolgasthoz hasonlóan én is szükségesnek tartom különválasztani az emberi jogokon belül a mindenkire alkalmazható – tehát az általános – jogokat azoktól, amelyek csak bizonyos embercsoportokra, jól meghatározott körülmények között érvényesek. Lényegében a jogok e két kategóriába való sorolásával csak az általánosság különböző fokaira szeretnék utalni; a „különleges” jelzőt ebben az esetben tulajdonképpen „sajátos”-ként kell értelmezni. Sajnos a „különleges jogok” alatt sokan *rendkívülit* értenek, azaz kiemelt jelentőségűt, a normától eltérőt. Mint azonban később kifejtem, nem az a cél, hogy bizonyos elégtelenségeket kompenzáljunk, így segítvén az embereknek „normálissá”

venni, ahol a különböző álláspontok kialakítására irányuló viták során indokoltak tartom az elnyomott vagy hátrányos helyzetű csoportok számára a különleges jogok biztosítását.

Feminista körökben manapság vita tárgyát képezi a szülési és gyermeknevelési szabadsághoz való jog, valamint a szoptató anyák különleges bánásmódhoz való joga. Nem áll szándékomban bevezetni az olvasót a téma körül kialakult bonyodalmakba, melyek annyi kihívást tartogatnak a jogelmélet számára. Linda Krieger úgy véli, a terhes nők és a szülésre váró nők munkahelyi jogaival kapcsolatban felmerülő kérdések következtében paradigmaváltságra jutottak a nemek közötti egyenlőségről kialakított eddigi elképzeléseink, mivel az egyenlő bánásmód elvének alkalmazása ez esetben sérti a nők érdekeit.²¹

Véleményem szerint azért nem helyénvaló ezt a kérdést az egyenlő bánásmód elve alapján megközelíteni, mert az vagy nem biztosít a gyermeket vállaló nők számára jogalapot a szabadágra és a munkahely fenntartására, vagy ha mégis, akkor e jogok biztosítása csak úgy válhat megvalósíthatóvá, ha a terhes és a gyereket nevelő nőket a nemek közötti különbségek szempontjából semleges „akadályozottak” kategóriába sorolják. Ez viszont elfogadhatatlan, mivel a teherbeesés és a gyermekszülés teljesen normális esemény egy egészséges nő életében; mi több, társadalmi szempontból egyenesen létfontosságú, és minden eset egyedinek számít, melyet minden nő sajátos módon él meg, és ennek következtében változóak a szükségletei is.²² A terhes nők „akadályozottként” való kategorizálása negatív, betegséggel rokonítható értelmet kölcsönöz a terhességnek. Sőt, azt is feltételezi, hogy a nők szabadsághoz és biztos munkahelyhez való jogát csak az indokolja, hogy terhesen vagy közvetlenül szülés után fizikailag képtelenek az adott munkakört betölteni, vagy sokkal nehezebb nekik ilyen állapotban dolgozni. Ezek mind tagadhatatlanul lényeges szempontok, ám azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy minden nőnek több-kevesebb időre van szüksége ahhoz,

válni. Ellenkezőleg, éppen denormalizálni kell azzal a céllal, hogy bizonyos helyzetekben, az elvonatkoztatás adott szintjén mindenki részesüljön „különleges” jogokban.

²¹ Linda J. Krieger: *Through a Glass Darkly: Paradigms of Equality and a Search for a Women's Jurisprudence*. *Hypatia*, 2/1987, 45–62. Deborah Rhode kitűnő összegzést nyújt a terhességgel kapcsolatos viták során a feminista jogelméletben megfogalmazott dilemmákról. Lásd *Justice and Gender*. Kézirat, 9. fejezet. [Harvard University Press, 1991 – a szerk.]

²² Lásd Ann Scales: *Towards a Feminist Jurisprudence*. *Indiana Law Journal*, 56/1980, 375–444. Christine Littleton egy nagyon jó elemzést tett közzé a terhesség és a gyermekszüléssel kapcsolatban egyenlő vagy megkülönböztetett bánásmódról feminista körökben kialakult vitáról és a nőket érintő más jogi kérdésekről; lásd *Reconstructing Sexual Equality*. *California Law Review*, 25/1987, 1279–1337. Mint már utaltam rá, Littleton úgy véli, hogy a terhesség és a szülés csak azért nem minősül munkának, mert a munka fogalmát a domináns férfi értékrendet követő normák alapján határozták meg.

hogy beállíthassa szoptatási programját, napi rutint alakíthasson ki, és megfelelő kapcsolatba kerülhessen saját gyermekével.

A szülési szabadsággal kapcsolatban azért alakultak ki hosszas parázs viták, mert a nemek közötti különbségeket nemcsak a feministák, hanem sokan mások is alapvetőnek és megkerülhetetlennek tartják. Ám amíg a máságot devianciának, megbélyegzettségnek és hátránynak tekintik, igencsak kérdésessé válik a nemek közötti egyenlőség megvalósíthatósága. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a másággal kapcsolatos kérdések korántsem kizárólag a szaporodással összefüggésben kerülnek felszínre. Még a testi különbségek szintjén megnyilvánuló máságból adódó megkülönböztetés sem korlátozódik csupán a nemiségre. Az utóbbi húsz évben jelentős előrelépések történtek annak érdekében, hogy különleges jogokat biztosítsanak a fizikai vagy szellemi fogyatékossgal élők számára. Ime egy újabb példa arra, amikor egy adott csoport befogadása és részvételének lehetővé tétele során az egyenlő bánásmód szavatolása mellett néhány sajátos elvárást is figyelembe szükséges venni.

A test életkor által befolyásolt változásairól sajnálatosan kevés szó esik a jogi szakirodalomban. Tekintettel arra, hogy folyamatosan nő a társadalom által mellőzött, jó egészségi állapotban levő idősök száma, akik dolgozni szeretnének, az utóbbi időben egyre több szó esik a kötelező nyugdíjazásról szóló rendelkezések újratárgyalásáról. Ám az erről a témáról szervezett vitákat rendre elhallgattatják, mert ha minden munkára képes és dolgozni akaró emberre kiterjesztenék a munkához való jogot, alapjaiban kellene újraszervezni a munkaerő elosztását; mindezt olyan gazdasági körülmények között, ahol már így is társadalmi feszültséget okoz a munkanélküliség. Önkényes és igazságtalan dolog az életkorára való hivatkozással megszüntetni valakinek a munkaviszonyát. De ugyanilyen igazságtalanságnak tartom azt is, ha egy idős embernek a fiatalokéval azonos elvárások szerint kell teljesítenie. Az volna az ideális, ha külön munkajog volna érvényes az idősökre. Egy bizonyos életkor betöltése után lehetőséget kell adni nekik, hogy visszavonulhassanak, és élvezzék nyugdíjukat. Ha pedig tovább szeretnének dolgozni, részmunkaidős programot kellene biztosítani számukra, mely sokkal rugalmasabb lenne, mint amilyen munkarend szerint a legtöbb ember manapság dolgozik.

A munkaköri kötelezettségeket szabályozó különleges jogokra hozott fenti példák (a terhesség és a gyermekszülés, a testi adottságokból eredő akadályozottság és az idős kor) azt hivatottak bizonyítani, hogy mindenkinek megvan a maga jól meghatározott célja és struktúrája. Ugyanakkor kihívást jelentenek olyan paradigmák számára, mint a „normális, egészséges” munkaerő vagy a „szokványos munkamegosztási helyzet”. Egy megkülönböztetett bánásmódot indokoltá tevő körülmény létrejötté önmagában nem a munkások iránti eltérő viszonyulásformákkal magyarázható, hanem inkább egyfelől a munkások, másfelől a munkahelyi struktúrák és normák közötti kölcsönha-

tások eredménye. A különbség tehát még az ilyen esetekben sem természetes, megváltoztathatatlan biológiai tulajdonságokból, hanem a testnek a bevett szabályokhoz és gyakorlatokhoz való viszonyából ered. A különleges jogok iránt a politikum részéről megfogalmazott igény célja nem egy hátrányos helyzet ellensúlyozása, mint sokan gondolnák, hanem az, hogy pozitív fényben tüntessék fel a különböző élethelyzetekben megnyilvánuló másságot.²³

A jogalkotás és a politikai stratégiák kidolgozása során a másságot érintő kérdések nem csak a testi adottságokkal kapcsolatban merülnek fel, hanem jelentős szerepet játszanak a kulturális integritás és a kulturális láthatatlanság problémakörén belül is. A kultúra alatt olyan csoportspecifikus jelenségeket értek, mint a viselkedés, a vérmérséklet és bizonyos közösen osztott jelentések. A kulturális különbségek olyan sajátosságokra vonatkoznak, mint a nyelv, a beszédstílus vagy dialektus, a testbeszéd, a taglejtések, különböző társadalmi gyakorlatok, értékrendek, a csoportspecifikus szocializáció és így tovább. Minél nagyobb a csoportok közötti társadalmi különbség, annál valószínűbb, hogy némely szociálpolitikai kérdésnek az egyenlőség elve alapján történő rendezése igazságtalansághoz vezet, mivel ezáltal vagy tagadják a kulturális különbségek létezését, vagy pedig teherterelle válik azok mellett kitartani. Bár rengeteg olyan problémát lehetne példaként felhozni, melynek méltányos megoldása érdekében figyelembe kell venni a kulturális különbségeket és azok hatásait, én csak háromról teszek említést: a pozitív diszkriminációról, a méltányos javadalmazásról, valamint a kétnyelvű és kétkultúrájú nevelésről.

Függetlenül attól, hogy kvótákat vesznek-e alapul vagy sem, a pozitív diszkriminációt alkalmazó programok mind áthágják az egyenlő bánásmód elvét, mivel az előléptetések, a munkalehetőségek biztosítása vagy az iskolába való felvételi követelmények meghatározása során faji vagy nemi szempontokra hivatkoznak. A pozitív diszkrimináció elve mellett két érvet szoktak felhozni. A valamely adott nemmel vagy emberfajjal szemben alkalmazott pozitív megkülönböztetés szükségességét gyakran azzal indokolják, hogy ezáltal enyhíteni próbálják a csoportot ért múltbeli sérelmeket, vagy kárpótolni szeretnék őket azokért a hátrányokért, amelyeket a múltbeli diszkrimináció és kirekesztés következtében kénytelenek a jelenben elszedni.²⁴ Nem célom állást foglalni egyik indok mellett sem, mely a pozitív diszkriminációt szorgalmazó elveken keresztül elfogadhatónak tünteti fel a faji vagy

²³ Littleton szerint a másságot nem különleges típusú emberek valamilyen sajátos tulajdonságaként, hanem különleges emberek és sajátos intézményi struktúrák kölcsönhatásaként kell felfogni. Hasonló véleményen van Minow is, aki amellet érvel, hogy a másságot a csoportok közötti viszony függvényében kell értelmezni, nem pedig egy adott csoport lényegi tulajdonságaként.

²⁴ Számos vita alakult ki az ilyen „előrettekintő” és „visszatekintő” jellegű érvelések körül. Lásd Bernard Boxill: *Blacks and Social Justice*. Rowman & Allanheld, Totowa, New York, 1984. 7. fejezet.

nemi alapon történő megkülönböztetést. Csupán arra akarom felhívni a figyelmet, hogy a pozitív diszkriminációt szorgalmazó elveket úgy is értelmezhetjük, mint amelyek ellensúlyozni hivatottak az iskolákban és a munkaadók által alkalmazott, kulturális szempontból részrehajló standardokat és értékelési szempontokat. E standardok és értékelési szempontok többékevésbé a domináns csoportok (a fehérek, az angolok vagy a férfiak) kulturális- és élettapasztalatait tükrözik. Mi több, egy csoportkülönbségek által megosztott társadalomban nehéz vagy egyenesen lehetetlen valóban semleges standardokat és értékelési szempontokat kidolgozni, mert a nők, a feketék vagy a latin-amerikai bevándorlók kulturális tapasztalatai és a domináns kultúrák sok szempontból összemérhetetlenek. Viszont a pozitív diszkriminációt szorgalmazó stratégiák révén ellensúlyozhatók a domináns kulturális sajátságok. Ha a pozitív diszkriminációt ebből a megközelítésből szemléljük, alkalmazása nem csupán a hátrányos helyzetben levő csoportokra jellemző másság problémájára, hanem az értékelési szempontok és standardjaik által fenntartott részrehajlás kiküszöbölésére is megoldást kínál.

Bár nem állnak szoros összefüggésben a megkülönböztetett bánásmóddal, a maguk során a méltányos javadalmazást célul tűző irányelvek is megkérdőjelezzik a nők által végzett munka értékéről kialakult kulturális előítéleteket, és ezáltal kénytelenek bizonyos különbségeket figyelembe venni. A hasonló értékű munkáért azonos szintű javadalmazás biztosítására irányuló tervezetek fő célkitűzése az, hogy amennyiben hasonló nehézségűek, hasonló készségeket igényelnek, vagy hasonló mértékben megterhelőek a munkavégző számára, a túlnyomórészt nők és a túlnyomórészt férfiak által végzett munkák javadalmazása hasonló bérezési rendszer szerint történjék. E célkitűzések gyakorlatba ültetésével kapcsolatban a nehézség természetesen abban áll, hogy megfelelő módszereket kell kidolgozni, amelyek lehetővé teszik a gyakran igen különböző munkakörök összehasonlítását. Az e célra kidolgozott rendszerek legtöbbször igyekeznek minimálisra csökkenteni a nemek közötti különbségeket azáltal, hogy olyan, feltételezhetően nemtől független szempontokat vesznek figyelembe, mint például az iskolázottság, a gyors munkavégzés vagy az, hogy a munkavégzés során szükséges-e szimbólumokkal manipulálni, esetleg döntéseket hozni. Vannak viszont, akik arra figyelmeztetnek, hogy a foglalkozási jellegzetességek standardizált osztályozása szisztematikusan részrehajló is lehet, mivel előfordulhat, hogy a rendszerben nem szerepelnek kellő súllyal a nők által végzett foglalkozásokra jellemző sajátos feladatkörök.²⁵ A nők által választott foglalkozások általában

²⁵ Lásd Richard W. Beatty – James R. Beatty: Some Problems with Contemporary Job Evaluation Systems; és Ronnie Steinberg: A Want of Harmony: Perspectives on Wage Discrimination and Comparable Worth. Mindkét írás az alábbi kötetben jelent meg: Helen Remick (ed.): *Comparable Worth and Wage Discrimination: Technical Possibilities and Political*

jellegzetesen a női nemmel összefüggésben álló munkát igényelnek – mint például a felnőtt- és gyermekgondozás, társadalmi viszonyok rendezése vagy a nemiség nyilvános propagálása –, melyeket a munkaköri leírások többsége figyelmen kívül hagy.²⁶ A nők által végzett munkák bonyolultsága és a munka elvégzéséhez szükséges készségek semleges összehasonlítási szempontok alapján történő felmérése ezért nem teljesen igazságos; sokkal méltányosabb, ha a különböző munkakörök minősítése során tekintettel vagyunk a nemek közötti különbségekre is.

Végül pedig a nyelvi és a kulturális kisebbségeknek jogot kell biztosítani nyelvük és kultúrájuk megőrzésére és arra, hogy élvezhessék az állampolgári státus minden előnyét, valamint lehetőséget kell biztosítani számukra az oktatásra és a karrierépítésre. Mindehhez szükséges a kormány és más köztisztviselők kötelezettségvállalása, mely szavatolja, hogy dokumentumokat nyomtatnak és szolgáltatásokat nyújtanak az elismert kisebbségek anyanyelvén, az iskolákban pedig biztosítják számukra a kétnyelvű oktatást. A kulturális asszimiláció nem lehet a társadalomba való teljes körű beépülés előfeltétele, mivel ezáltal az egyén kénytelen megváltoztatni azonosságtudatát, és ha e jelenség csoportszinten megy végbe, a csoportazonosság megváltoztatását vagy teljes felszámolását eredményezi. Ez az elv viszont nem alkalmazható minden olyan személyre, aki a társadalmon belül nem azonosul a többségi nyelvvél és kultúrával. Csak azokra a nagyobb lélekszámú nyelvi vagy kulturális kisebbségekre terjeszhető ki, melyek jól meghatározható, de nem szükségszerűen szegregálódott közösségekhez tartoznak. E szempontok alapján a kulturális kisebbségeknek járó különleges jogokat az Egyesült Államokban mindenképp indokolt megadni legalább a spanyol anyanyelvű és a bennszülött amerikaiaknak.

Az univerzalista álláspontot képviselők ellentmondást vélnek felfedezni abban, hogy az egykor szegregálódott csoportoknak jogukban áll a többi csoport közé újra beépülni, ugyanakkor pedig különleges bánásmódban is részesülnek. Ám itt nincs szó ellentmondásról, amennyiben a másság figyelembe vétele a részvétel és a felzárkózás elősegítéséhez szükséges. Az eltérő körülmények között és különböző életformák szerint élő csoportok számára lehetőséget kell adni arra, hogy identitásuk feladása és hátrányos megkülönböztetés nélkül juthassanak funkcióhoz különböző közintézményekben. A cél nem az, hogy a normalitás egy bizonyos szintjének eléréséig különleges bánásmódban részesítsük a deviánsakat, hanem az, hogy az eltérő körülmé-

Realities. Temple University Press, Philadelphia, 1981. Lásd még Donald J. Treiman – Heidi I. Hartmann (eds.): *Women, Work and Wages*. National Academy Press, Washington D. C., 1981, 81.

²⁶ David Alexander: *Gendered Job Traits and Women's Occupations*. PhD disszertáció, Massachusettsi Egyetem, Gazdaságtudományi Tanszék, 1987.

nyek és elvárások megismertetése révén tudatosítsuk az emberekben, hogy nem kizárólag az intézmények által kidolgozott szabályok minősíthetők normálisnak.

Az elnyomás és az előjogok ellenzői óvatosan fogalmaznak, amikor a különleges jogokkal kapcsolatban kell állást foglalniuk, mert attól tartanak, hogy újra hatályba léphetnek azok a különleges osztályba sorolási szempontok, amelyek alapul szolgálnak a deviánsnak minősített csoportok kirekesztéséhez és megbélyegzéséhez. Különösen a feministák között erősek az ilyen aggályok, ezért ellenzik, hogy a nemi különbségekre való hivatkozások helyet kapjanak a szakpolitikában és a jogalkotásban. Ostobaság volna részemről ezekről az aggályokról azt állítani, hogy minden alapot nélkülöznek.

Az ilyen félelmek gyökerei a csoportkülönbségekről alkotott hagyományos felfogásban keresendők, mely a másságot a devianciával, a megbélyegzéssel és az egyenlőtlenséggel azonosítja. Ezzel ellentétben az elnyomás alatt álló csoportokon belül működő mozgalmak napjainkban pozitív értelemmel ruházzák fel a csoportkülönbség fogalmát. Úgy vélik, hogy lényeges szerepet játszik a csoport identitásának meghatározásában, és hozzájárul ahhoz, hogy a csoport elháríthassa azokat a sztereotípiákat és bélyegeket, amelyek révén a kívülállók a csoport tagjait alsóbbrendűnek vagy embertelennek minősítik. Ezek a társadalmi mozgalmak a másság fogalmát bevonják a politikai küzdelmekbe, és nem hagyják, hogy ürügyként használják a csoport kirekesztésére és elnyomására. Véleményem szerint az elnyomás és a hátrányos megkülönböztetés felszámolását célul kitűző, csoportkülönbségekre alapozó szabályzatok és stratégiák támogatása is e küzdelem részét képezi.

Az, hogy általában óvakodnak attól, hogy a hátrányos helyzetű csoportok különleges jogokat követeljenek, arra enged következtetni, hogy kapcsolat áll fenn a csoportképviselet és a különbségek figyelembe vételét célul kitűző stratégiák között. A különleges jogok elnyomásra és kirekesztésre való felhasználása ellen leghatékonyabban önszerveződés és csoportképviselet révén lehet fellépni. Ha az elnyomás alatt álló, hátrányosan megkülönböztetett csoportoknak módjukban áll egymás között megvitatni azokat a stratégiákat és eljárásokat, amelyek leginkább segítségükre vannak a társadalmi és a politikai egyenlőség elérésében, és amelyek megkönnyítik számukra az álláspontjuk nyilvános ismertetését lehetővé tevő mechanizmusokhoz való hozzáférést, akkor jelentősen nő a valószínűsége annak, hogy a különbségeken alapuló stratégiák nem ellenük, hanem az érdekükben kerülnek alkalmazásra. Ha ezeknek a csoportoknak intézményes jogot biztosítunk arra, hogy megvétózzák az őket közvetlenül érintő szakpolitikai javaslatokat, tovább csökkenne annak a veszélye, hogy a különleges jogokat ellenük használják fel.

Jelen írásomban az egyetemesség fogalmának három olyan használatát különítettem el, melyet gyakran összemosnak az egyetemes állampolgárságról és a közszféráról folyó viták során. A modern politikatudomány helyesen

állapítja meg, hogy az állampolgárság egyetemessége nem más, mint egy mindenki számára felkínált lehetőség arra, hogy beilleszkedhessen, és részt vehessen a közéletben és a demokratikus folyamatokban. Napjainkban a fenti értelemben vett valódi egyetemes állampolgárság megvalósulásának fő akadályát abban az általános meggyőződésben látom, mely szerint az egyénre csak akkor terjeszthetők ki az állampolgári státusból eredő jogai, ha elfogad egy egyetemes nézőpontot, és eltekint egyéni tapasztalataitól és társadalmi helyzetétől. A jogi- és közéletben való teljes körű részvétellel kapcsolatos elvárások gyakorlatba ültetése gyakran azért ütközik nehézségekbe, mert a törvények és rendelkezések megalkotása során olyan univerzalista szempontok érvényesülnek, amelyek nincsenek tekintettel az emberek közötti különbségekre.

Válaszul a fent megfogalmazott érvekre többen is felhívták a figyelmet arra, hogy az egyetemes állampolgárság eszméjét megváltoztatni kívánó hasonló elképzelések gyakorlatba ültetése azt a veszélyt hordozza magában, hogy ellehetlenedik a racionális normatív érvelés érvényesülése. Sokan úgy vélik, a normatív ésszerűség egyfajta kanti értelemben vett egyetemességet feltételez: ha valamiről azt állítjuk, hogy jó vagy helyes, egyben azt is állítjuk, hogy elvileg bárki következetes módon megfogalmazhatja arról ugyanazt az állítást, és ezt az állítást mindenkinek el kell fogadnia. Ez az egyetemességnek egy negyedik – nem annyira politikai, mintsem episztemológiai – jelentésére utal. Lehetséges ugyan, hogy valóban megkérdőjelezhető a normatív ésszerűség kanti elveken alapuló elmélete, de ez már nem tartozik a jelen dolgozat tárgyát képező lényegi politikai problémák körébe, és az általam felsorakoztatott érvek alapján nem következik, de nem is zárható ki egy ilyen lehetőség. Mindenesetre nem hinném, hogy az egységes közszféra eszméjének megkérdőjelezése vagy annak állítása, hogy a szabályoknak mindig formálisan egyetemeseeknek kell lenniük, ellehetlenítené az ésszerű normatív elvárások megfogalmazását.

Fordította Kémenes Árpád